

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको जन्म वि.सं.१९६६ साल कात्तिक २७ गते शुक्रबार पिता तिलमाधव देवकोटा र माता अमरराज्यलक्ष्मीदेवी देवकोटाको कोखबाट साहिँला पुत्रका रूपमा काठमाडौँको धोबीधारामा भएको हो । देवकोटाले प्रायः सबै विधामा कलम चलाएका छन् । नेपाली साहित्यमा निबन्ध आख्यान, नाटक कविता विधामध्ये कविता विधा उनको खास सृजना क्षेत्र रहेको छ । उनी विशेषतः कविता विधामा लघुत्तम रूप फुटकरदेखि खण्डकाव्य र बृहत् रूप महाकाव्यसम्मको लेखनमा उच्च सफलता प्राप्त गर्न सफल भएका देखिन्छन् ।

पाश्चात्य साहित्यमा लामो समयको पृष्ठभूमिमा राजनीतिक क्रान्ति, घटनाको प्रभाव स्वरूप सन् १७९८ लिрикल ब्यालेडस वर्डस्वर्थ र कलरिजको सहलेखन पश्चात औपचारिक रूपमा देखा परेको स्वच्छन्दतावाद परिष्कारवादका विरुद्धमा प्रारम्भ भएको साहित्यिक सिद्धान्त हो । यसमा शास्त्रीय नियम परम्परागत मान्यताका विपरीत स्वच्छन्द कल्पना, सौन्दर्य, मानवता वैयक्तिकता, रहस्यात्मकता, प्रकृति प्रेम जस्ता अनुभूति केन्द्रित प्रवृत्तिहरू रहेका छन् । युरोपेली देशहरू जर्मनी, बेलायत, फ्रान्सबाट प्रारम्भ भएको स्वच्छन्दतावाद अमेरिका रसिया भारत हुँदै नेपाली भाषा साहित्यमा समेत विशिष्ट प्रभाव पार्न सफल भएको छ । पाश्चात्य साहित्यमा स्थापित स्वच्छन्दतावाद नेपाली साहित्यमा सर्वप्रथम देवकोटाले 'पूर्णमाको जलधि' वि.सं. १९९१ शीर्षकको कवितामार्फत भित्र्याएका हुन् ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले आफ्नो स्वास्थ्य सुधारका लागि हावापानी फेर्न वि.सं.१९९७ सालमा पश्चिम १ नं.मा पर्ने भिल्डुड बसाइको क्रममा त्यहाँको सामाजिक तथा प्राकृतिक वातावरणबाट प्राप्त अनुभव र अनुभूतिका आधारमा वि.सं. २००२ सालमा कुञ्जिनी खण्डकाव्य रचना गरेका हुन् । एक रातको बसाइमा रचना गरेको यस खण्डकाव्यमा देवकोटाले विपन्न परिवारका गोरे राउत र सम्पन्न परिवारकी कुञ्जिनीका बीचको प्रेम प्रणयमूलक कल्पना मिश्रित आख्यानलाई विषयवस्तु बनाएका छन् । मभौला आकारमा रहेको यो खण्डकाव्य गोरे र कुञ्जिनीको प्रेम प्रणयका आरोह अवरोहका घटनाक्रम सँगै दुःखान्तमा टुङ्गिएको छ । जम्मा

सतासी पृष्ठमा समेटिएको कुञ्जिनीभिन्न गद्य भाषामा घटनाक्रमहरूको पूर्व सङ्केत समेत दिइएका २२ वटा मूल शीर्षक दिइएको छ । यसमा दुई सय छैसठ्ठी श्लोक सङ्ख्या रहेका छन् र हरेक भागमा श्लोक सङ्ख्याको वितरण समान पाइँदैन । यहाँ गोरे र कुञ्जिनीको प्रेम कथाको मूल प्रवाहमा नेपाली जवानहरूको जर्मनको धावामा जानुपर्ने राष्ट्रिय आह्वान भएको ऐतिहासिक साँस्कृतिक प्रसङ्ग समेत संयोजन भएकोले कथावस्तु जटिल बन्न गएको छ । यति हुँदा हुँदै प्रस्तुत खण्डकाव्यमा सच्चा हृदयले गरिने निश्चल र पवित्र प्रेमको पथमा जस्ता सुकै बाधा व्यवधानहरू आईपरे पनि ती परास्त भएर जान्छन् भन्ने आदर्शलाई मार्मिक रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । उच्च कूल र सम्पन्नताको घमण्डले व्याप्त ठालुसिंहलाई पश्चातापमा पुगेको देखाई धनमा सुख देख्नु मूर्खता हो र आत्मिक सुख नै सच्चा सुख हो अनि स्वच्छ आत्मिक प्रेम सर्वत्र स्मरणीय रहन्छ भन्ने स्वच्छन्दतावादी आत्मवादी चेत कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा प्रस्तुत भएको छ । यस खण्डकाव्यमा स्वच्छन्दतावादी भाव प्रवाह, प्रकृति चित्रण एवम् मानवतावाद र आध्यात्मिक चेतनाको सशक्त अभिव्यक्ति प्रकट भएको छ । प्रस्तुत शोध कार्यको विषय कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा स्वच्छन्दतावाद रहेको छ ।

१.२ समस्याकथन

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले वि.स.१९९२ साल (मुनामदन लेखन) देखि वि.स.२०१५ साल (नयाँ सत्यकलि संवाद) सम्मको करिब डेढ दशक समयावधि खण्डकाव्य रचना गरेका छन् । उनका कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा स्वच्छन्दतावादी भाव प्रवाह प्रकृति चित्रण एवम् मानवतावाद र आध्यात्मिक आत्मपरकता जस्ता पक्षको चित्रण पाइन्छ । परिष्कारवादको कठोर मर्यादा विपरीत स्वच्छन्दतावाद युरोपेली साहित्यमा प्रारम्भ भए पनि यसको प्रभाव विश्वका प्रायः सबै देशका भाषा साहित्यमा विशिष्ट रूपमा परेको छ । नेपाली साहित्यमा स्वच्छन्दतावादको गहिरो प्रभाव भित्र्याउने कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा हुन् । स्वच्छन्दतावादको पृष्ठभूमि, विकास दार्शनिक आधार तथा मान्यताहरूको चर्चा गर्दै वा विवेचना गर्दै कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा स्वच्छन्दवादी मान्यताको अध्ययन विश्लेषण गर्नु नै प्रस्तुत शोधको समस्याहरू हुन् । ती निम्नानुसार छन् :

(क) महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको जीवनीगत साहित्यिक परिचय के कस्तो छ ?

(ख) स्वच्छन्दतावादको मूल मान्यता के हो ?

(ग) कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा स्वच्छन्दतावादको के-कस्तो प्रयोग छ ?

१.३ शोधको उद्देश्य

समस्या कथनमा प्रस्तुत गरिएका प्राज्ञिक समस्याहरूको समाधान गर्नु नै प्रस्तुत शोध कार्यको मूल उद्देश्य हो । त्यसैले प्रस्तुत शोधकार्य निम्न लिखित उद्देश्यहरूमा केन्द्रित रहेको छ :

- (क) महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको जीवनीगत साहित्यिक परिचय दिनु,
- (ख) स्वच्छन्दतावादका मूल मान्यताको चिनारी दिनु,
- (ग) स्वच्छन्दतावादी मान्यताका आधारमा कुञ्जिनी खण्डकाव्यको विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली साहित्य क्षेत्रका महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा स्वच्छन्दतावाद केन्द्रीय कवि तथा स्वच्छन्दतावादी धारालाई नेपाली साहित्यमा विकास र विस्तार गर्ने संघटा हुन् । प्रस्तुत शोधपत्रमा कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा स्वच्छन्दतावादको विवेचना गरिएको छ र यहाँ देवकोटा र उनका अन्य कृतिका बारेमा गरिएका चर्चा परिचर्चालाई समावेश नगरी केवल कुञ्जिनी खण्डकाव्यका बारेमा गरिएका चर्चालाई मात्र समावेश गरिएको छ । ती निम्नानुसार छन् :

नित्यराज पाण्डेले महाकवि देवकोटा (२०१७) भन्ने पुस्तकमा मुनाको आदर्शभन्दा कुञ्जिनीको एक श्रेणी माथि छ । कुञ्जिनीसँग दिल र आत्माको प्रश्न छ न कि समाजको भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

राममणि रिमालले नेपाली काव्य र कवि (२०३१) भन्ने पुस्तकमा लेखेका छन् - “फिल्टुडमा कथावस्तु उमारेर पहाडी जीवनलाई काव्यमा उनले समेटेका छन् र प्रेमका मधुर तन्तुहरूलाई रेशमी धागो तुल्याएर नछिनिने पारेका छन् ।”

कृष्ण प्रधानले “कुञ्जिनी भित्रका देवकोटा” (मधुपर्क ८/४, २०३२) शीर्षकको लेखमा सामाजिक समवेदनाले समेटिएको कुञ्जिनी एक दुःखान्त काव्य हो । गोरेको जीवन अनि कुञ्जिनीको दुःखपूर्ण अन्त्यले समवेदनाको घडा भरिएको छ” भनेका छन् ।

चूडामणि बन्धुले देवकोटा (२०३६) पुस्तकमा “मुनामदनकी मुना भै उनी कसैकी स्त्री होइनन् सुलोचना जस्तै कसैलाई तन दिएर अरू कसैलाई मन दिनु पर्ने स्थितिमा परेकी पनि

कुञ्जिनी होइनन् न कुञ्जिनीको प्रेम म्हेन्दुको भै आत्मसमर्पण गराउने प्रेम हो” भन्ने विचार प्रकट गरेका छन् ।

तीर्थराज अधिकारीले “महाकवि देवकोटा र कुञ्जिनी खण्डकाव्य” (मधुपर्क १४/६/७ ; २०३८) लेखमा यस्तो विचार प्रकट गरेका छन् - “मुनामदनमा जस्तै यस खण्डकाव्यमा पनि प्रेमभन्दा धन कहिल्यै ठूलो होइन, यदि प्रेमभन्दा धन ठूलो भएको भए कुञ्जिनीले आफ्नो प्राण त्याग्नु पर्दैनथ्यो ।”

तारानाथ शर्माले नेपाली साहित्यको इतिहास (२०३९) कृतिमा एक रातमा कुञ्जिनी भयाउरेमा लेखिएको भन्ने कथात्मक कविता भनेका छन् ।

दुर्गाप्रसाद अर्यालले “कुञ्जिनीको विवेचना”, (हाम्रो पुरुषार्थ ११/१, २०४०) शीर्षकको लेखमा यस्तो दृष्टिकोण राखेका छन् - प्रकृतिमै मोहित हुने देवकोटाले प्रकृतिकै प्रभाव र प्रेरणाबाट अनेकौं गीतिकाव्यहरू रचना गरेका छन् । उनका अनेकौं गीति काव्यहरूमध्ये कुञ्जिनी पनि एक हो ।’

इन्द्रनाथ अर्यालले “कुञ्जिनीको कुञ्जिका” (मधुपर्क, १८/६, २०२४) शीर्षकको लेखमा कुञ्जिनीका बारेमा यस्तो लेख्छन् - महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको विभिन्न लोकलय भएको खण्डकाव्य कुञ्जिनीमा यस्तो एउटा साँचोरूपी सिलोक छ जुन ठिक छिर्ने प्वालबाट घोरिएर हेरे कवि विलियम वर्डस्वर्थलाई एक त्यान्द्रा घाँसले सम्पूर्ण प्रकृति आँखा अगाडि ल्याए जस्तै कुञ्जिनीको कुञ्ज अगाडि आउँछ ।’

अम्बिकादेवी रिमालको खण्डकाव्यकार लक्ष्मीप्रसाद खण्डकाव्यकारिताको वर्णनात्मक अध्ययन (२०४३) शीर्षकको शोधपत्रमा लेख्छन्- कुञ्जिनी त्यस्ती नेपाली युवतीको प्रतिनिधि पात्र हो, जसले इच्छा विरुद्ध हुने विहेको आन्तरिक विरोध गरेकी छे तर त्यसलाई बाहिर व्यक्त गर्न नसकेर प्राणत्याग गर्न पुग्छे । यसरी ऊ कोमल सोभा प्रकृतिका नारीहरूकी प्रतिनिधि पात्र हो ।’

कुमारबहादुर जोशीले देवकोटाका कविताकृतिको कालक्रमिक विवेचना (२०४८) मा कुञ्जिनीका बारेमा यस्तो टिप्पणी गरेका छन् - करुण रस अङ्गी रूपमा र शृङ्गार, वीर, हास्य

प्रभृति रसहरू अङ्ग रसका रूपमा रहेको प्रस्तुत काव्यमा संरचना र आख्यान पक्ष केही कमजोर भए पनि कवित्व चाहिँ तीव्रतर रहेको पाइन्छ ।

वासुदेव त्रिपाठीले “महाकवि देवकोटा आफ्नै कवितायात्रामा सङ्कल्पित कविताक्रान्ति र उनका उत्तरार्द्ध कवितायात्राका थालनी एवम् दिशाबोध : एक चर्चा” (गोधुलि, २०५१) शीर्षकको लेखमा कुञ्जिनी खण्डकाव्यकै स्वच्छन्दतावादी रूमानी शृङ्खलामा लोक छन्द गीति छन्द र प्रेमाख्यानका गाथा तत्वका साथै प्रकृतिबोध एवम् आर्थिक कारणले विदेशिनु पर्ने नेपाली युवाशक्तिका बाध्यताका सन्दर्भलाई अँगालेका छ तापनि कुञ्जिनीको युद्ध प्रसङ्ग र स्वदेशभक्ति एवम् वीरगाथाप्रतिको उन्मुखतालाई वसन्तीले अझ बढी मात्रामा अँगालेको छ’ भनेका छन् ।

पारसमणि भण्डारीले काव्यविवेचना (२०५४) कृतिमा कुञ्जिनीका बारेमा यस्तो विचार व्यक्त गरेका छन् - “यसमा आत्मा हुन्छ, आत्मा आत्मा बीचको प्रेम कहिल्यै पनि मर्दैन, सामन्ती समाजले प्रेमी जोडीको मिलन हुन नदिए पनि उनीहरूको आत्मिक मिलन भइरहन्छ र मृत्युपछि आत्मा आत्माको प्रेममय मेल हुन्छ भन्ने प्रणयचिन्तन यस खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको छ र त्यही नै यसको मूल विचार पनि हो ।”

कृष्ण गौतमले देवकोटाका देवकोटा प्रबन्धकाव्य (२०५६) कृतिमा लेखेका छन् - “कुञ्जिनीका कति कवितामा कल्पना बहुत कलात्मक छ तर लय मिठासपूर्ण नहुँदा कविता उठ्त् सक्दैन । उही कविताको एकातिर प्रतीक अप्रस्तुत वा विम्बको चन्द्रमा लागेको हुन्छ अर्कानिर औंसीको अँध्यारो आउँछ मानौं, लेखकको एउटा कविता औंसी र पूर्णमाको दोभान हो ।”

रामहरि लम्सालले “खण्डकाव्यकार देवकोटा र कुञ्जिनीको परिवेश” (गरिमा, १९/२, २०५७) शीर्षकको लेखमा यसो भनेका छन् - “महाकविले कुञ्जिनीमा तत्कालीन सामन्ती रोवरवाफ, हैकमवादी प्रवृत्तिको पनि चित्रण गरेका छन् । ठालुसिंहलाई नामुद हैकमवादी खानदानका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने लखन लेप्टेनलाई गजुरीपिँडाको चर्चित सामन्तका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।”

महादेव अवस्थीले लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका खण्डकाव्यकारिता (२०५६) विद्यावारिधि शोध प्रबन्धमा भौतिकताविमुख आत्मवादी हार्दिक प्रेमकै अमरताको दृष्टिकोणलाई मुख्य कथ्य एवं

विचार समेत तुल्याई रचिएको यस खण्डकाव्यमा प्रथम पुरुषप्रधान कथन पद्धतिअन्तर्गत घटना, सङ्केत, संवादात्मकता र स्वागतकथन जस्ता नाट्यविधिको समेत प्रयोग गरी करूण अङ्गीरस र शोक स्थायी भावको अभिव्यक्ति गरिएको छ भनेका छन् ।

नेत्रप्रसाद न्यौपानेले “देवकोटाको कुञ्जिनी खण्डकाव्य : एक चर्चा” (गरिमा २०/९, २०५९) लेखमा यस खण्डकाव्यका पङ्क्तिपुञ्ज वा श्लोक संरचना एकनाम छैनन् । पच्चीस परिच्छेदमा विभक्त कुञ्जिनीको कथनाकताको क्रमको पूर्वापरसन्दर्भमा विचलन वा विघटन छैन’ भनेका छन् ।

यसरी विभिन्न विद्वान, समालोचक साहित्यकार र शोधार्थीहरूले कुञ्जिनी खण्डकाव्यका विविध पक्षमा पुस्तक, पत्रपत्रिका तथा शोधग्रन्थहरूमा टिप्पणी विवेचना गरेका छन् । तापनि कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा स्वच्छन्दतावादका आधारमा सिङ्गो कृतिको अध्ययन भएको पाइँदैन । कुञ्जिनीको महत्त्व, प्रभावकारिता, वैशिष्ट्यता र विशिष्ट अध्ययनका निम्ति कुञ्जिनीमा स्वच्छन्दतावाद अध्ययन गर्नु थप आवश्यकता भएको हुँदा त्यसको अभाव पूरा गर्न उल्लिखित पूर्वकार्यको समीक्षा आवश्यक ठहर्छ ।

१.५ शोधको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता

नेपाली साहित्यका स्वच्छन्दतावादी केन्द्रीय कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको कुञ्जिनी खण्डकाव्यका बारेमा विभिन्न विद्वान समालोचक साहित्यकारहरूले पुस्तक पत्रपत्रिकामा आ-आफ्नै तवरले टीका टिप्पणी गरेका छन् तापनि कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा स्वच्छन्दतावादका विविध मान्यताहरूलाई हालसम्म ठोस अध्ययन भएको पाइँदैन । स्वच्छन्दतावादको खोजी गरी यसका मान्यताहरू विश्लेषण गरिने भएकोले शोधकार्य स्वतः औचित्य पूर्ण हुने देखिन्छ । उनका कुञ्जिनी कृतिभिन्नका कथानक चरित्राङ्कन भाषिक शैली शिल्पमा स्वच्छन्दतावादी लक्षणको तथ्यगत सुव्यवस्थित रूपमा अध्ययन खोज गर्न चाहेमा यस शोधकार्यले सहयोग पुऱ्याउने भएकोले यसको खास महत्त्व रहेको छ ।

१.६ अध्ययनको क्षेत्र र सीमा

यस शोध कार्यको सीमा कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा स्वच्छन्दतावाद शोध शीर्षक बमोजिम रहेको छ । शोध शीर्षक कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा स्वच्छन्दतावाद भएकोले खण्डकाव्यकार र

खण्डकाव्यको चर्चाका साथै पाश्चात्य साहित्यमा प्रारम्भ भएको स्वच्छन्दतावादी मान्यताहरूको अध्ययन-विश्लेषण समेत यस शोधकार्यको सीमा रहेको छ ।

१.७ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधको शीर्षक कुञ्जिनी खण्डकाव्यका स्वच्छन्दतावाद रहेको हुँदा प्राथमिक स्रोतका रूपमा यसै कुञ्जिनी खण्डकाव्य नै प्रयोग गरिएको छ । द्वितीय स्रोत सामग्रीका रूपमा स्वच्छन्दतावाद तथा कुञ्जिनी खण्डकाव्यका बारेमा गरिएका पूर्वचर्चाहरूलाई टिकाटिप्पणीहरूलाई गरिएको छ । यस शोधपत्रको अध्ययन विश्लेषणका लागि पुस्तकालयीय पद्धतिका साथै विभिन्न पुस्तक, समालोचनाग्रन्थ तथा पत्रपत्रिका आदिको उपयोग गरिएको छ । यसका अलावा यस विषयसँग सम्बन्धित विद्वानहरूको जानकारी तथा सुभाबको पनि प्रयोग गरिएको छ । स्वच्छन्दतावादी मान्यताको स्थापित गर्दै त्यस आधारमा कुञ्जिनी खण्डकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

- पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय
दोस्रो परिच्छेद : लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको परिचय
तेस्रो परिच्छेद : स्वच्छन्दतावादको सैद्धान्तिक मान्यता
चौथो परिच्छेद : कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त स्वच्छन्दतावादी मान्यता
पाँचौँ परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष

उपर्युक्त परिच्छेदहरूलाई आवश्यकताअनुसार विभिन्न शीर्षक उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरिएको छ । यस शोधपत्रको अन्त्यमा सन्दर्भग्रन्थसूची राखिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको परिचय

२.१ जन्म तथा नामकरण

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको जन्म वि.स.१९६६ साल कात्तिक २७ गते शुक्रबार रातको ९ बजेर ५८ मिनेटमा काठमाडौंको धोबीधारा टोलको ब्लक नं.२१/५४१ भएको हो । उनको न्वारनको नाम तीर्थमाधव भए पनि उनको जन्म लक्ष्मीपूजाको दिनमा लक्ष्मीको पूजा भएपछि भएको हुँदा उनको नाम लक्ष्मीप्रसाद नै राखिएको जानकारी पाइन्छ ।^१ बाबु तिलमाधव देवकोटा र आमा अमरराज्य लक्ष्मीदेवीको कोखबाट साहिँला सुपुत्रका रूपमा जन्मेका लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई वरिपरिका छरछिमेकीहरू यिनलाई 'साहिँलदा दाई', 'साहिँला बाजे' जस्ता उपनामले पनि सम्बोधन गर्ने गरेको देखिन्छ ।^२

२.२ वंशानुगत पृष्ठभूमि

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको पुख्यौलीतर्फ दृष्टिगत गर्दा भारद्वाजगोत्रीय उपाध्यय ब्राह्मण जातका देवकोटेली पूर्वजहरूले भारतको उत्तर प्रदेशको कन्नौजबाट गढवाल-कुमाउ हुँदै पश्चिम नेपालमा प्रवेश गरेको बुझिन्छ र पश्चिम नेपालमा पर्ने अछाम जिल्लाको देवकोटागढीलाई देवकोटा-ब्राह्मणहरूको मूल थलो मानिएको पाइन्छ ।^३ उनका पुर्खाहरू गोर्खा हुँदै काठमाडौं आएका हुन् ।

देवकोटा पूर्वजदानुपाध्या (उपाध्याय) बभाडका मन्त्री रहेको र लक्ष्मीधर र विद्याधर नामका दुई पूर्वजमा कवितात्मक सृजनशीलता रहेको जानकारी पाइन्छ । उनका हजुरबुबा पढशास्त्री चन्द्रदत्त प्रख्यात पुराणवाचक तथा अध्यापक पण्डित कवि तथा पुराणवाचक रहेको पाइन्छ । उनका मावलीतिरका हजुरबुबा पनि पण्डित थिए भन्ने जानकारी पाइन्छ ।^४

१ नित्यराज पाण्डे, महाकवि देवकोटा, (ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन २०१७), पृ.३ ।

२ कुमारबहादुर जोशी, महाकवि देवकोटा र उनका महाकाव्य (काठमाडौं : साभा प्रकाशन २०५२), पृ.११० ।

३ नित्यराज पाण्डे, पूर्ववत्, पृ.१-२ ।

४ ऐजन ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको वंशानुगत पृष्ठभूमि अध्ययन गर्दा उनका पुर्खाहरू, राजकीय परिपाटीसँग, पुराणवाचक पण्डित, अध्ययन अध्यापनको कार्यसँग तथा साहित्य सृजनाको कार्यसँग सम्बन्धित रहेको तथ्य पाइन्छ ।

२.३ शिक्षादीक्षा

वि.स.१९७१ मा पाँच वर्षको उमेरमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको अक्षराम्भ संस्कार औपचारिक रूपमा सम्पन्न भएको हो तर यस अघि नै 'क' देखि 'त्र' सम्मका अक्षर चिनिसकेका थिए ।^५ वि.स.१९७४ को चैत्रमा आठ वर्षको उमेरमा पिताबाटै गायत्री मन्त्रदानका साथ लक्ष्मीप्रसादको व्रतबन्ध (चूडाकर्म व्रतबन्ध, उपनयन, वेदारम्भ र समापवर्तन) संस्कार पनि सम्पन्न भएको हो ।^६ अतः देवकोटाले प्रारम्भिक शिक्षा घरमै प्राप्त गरेको देखिन्छ । तीव्र धारणा शक्ति र साहित्यप्रतिको भुकाव देखेर लक्ष्मीप्रसादलाई संस्कृत पढाएर पण्डित बनाउने इच्छाले उनका पिताजीले तीनधारा पाठशालामा भर्ना गर्ने बन्दोबस्त मिलाइसकेको भए तापनि उनका जेठा दाजु लेखनाथ र आमा चाहिँका जोडले अङ्ग्रेजी पढाउन १९७७ सालको चैत महिनामा दरबार स्कुलमा पाँचौ कक्षामा भर्ना गरिदिएको पाइन्छ ।^७ वि.स.१९८० का अन्त्यतिर आफ्ना सहपाठी फणीन्द्रप्रसाद लोहनीले अष्टम श्रेणीमा पढ्दा पढ्दै नवौं श्रेणीको अर्धवार्षिक जाँच दिई एक कक्षा फड्केको देखेपछि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले पनि पछि गएर नवम श्रेणीको वार्षिक परीक्षामा सामेल भई तृतीय स्थान लिई सफलता प्राप्त गरेर एक कक्षा फड्केको मारेको देखिन्छ ।^८ तीव्र धारणा शक्ति, बुद्धि भएका देवकोटाले आफ्नो पढाइलाई क्रमिक रूपमा अगाडि बढाउँदै गए । वि.स.१९८२ मा १६ वर्ष ४ महिनाको उमेर पुग्दा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले म्याट्रिक परीक्षा पटनाबाट प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण गरे ।^९ अध्ययनकै क्रममा १९८३ सालमा १७ वर्षको उमेरमा देवकोटा त्रिचन्द्र कलेजमा आई.एस्सी. पढन भर्ना भए । वि.स.१९८५ सालमा

५ चूडामणि बन्धु, देवकोटा : साभा प्रकाशन (२०३६), पृ.४ ।

६ नित्यराज पाण्डे, पूर्ववत्, पृ.३ ।

७ कुमार बहादुर जोशी, पूर्ववत् पृ.३ ।

८ ऐजन, पृ.८ ।

९ ऐजन, पृ.४ ।

१९ वर्षको उमेरमा देवकोटाले आई.एस्सी. दोस्रो श्रेणीमा उत्तीर्ण गरे ।^{१०} वि.स.१९८६ फागुनमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले बी.ए. परीक्षा दिए । उनले सो परीक्षा द्वितीय श्रेणीमा उत्तीर्ण गरेको खबर वि.स.१९८६ को जेठ महिनाको गोरखापत्रमा छापियो र त्यस साल नेपालबाट बी.ए. उत्तीर्ण गर्ने उनी एकजना मात्र देखिए ।^{११} यसरी उनी बीस वर्षको उमेरमा बी.ए.को उपाधि हासिल गर्न सफल भए । बी.ए.उत्तीर्ण भएपछि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा भारतको पटनातर्फ गई अङ्ग्रेजी एम.ए.को अध्ययन गर्न चाहन्थे तर चाहना पूरा हुन सकेन । प्रतिभाशाली देवकोटालाई कानुनी पेसातर्फ मोड्नका निम्ति बी.ए.ल.पढ्न राणा शासकहरूले छात्रवृत्ति दिई वि.स.१९८८ मा पटनातर्फ पठाइयो ।^{१२}

१९९० सालमा २४ वर्षको उमेरमा पटनाबाट बी.ए.ल. उत्तीर्ण गरे । उनले अङ्ग्रेजी एम.ए.पढ्ने अनुमति नपाए पनि बी.ए.ल. अध्ययनका क्रममा अङ्ग्रेजी एम.ए.का पाठ्यपुस्तकको स्व:अध्ययन पनि गर्न थालेको बुझिन्छ ।^{१३} देवकोटाले एम.ए. पूरा गर्न कलकत्ताबाट किताब ल्याई पटना विश्वविद्यालयमा व्यक्तिगत विद्यार्थीका रूपमा अङ्ग्रेजी एम.ए.को फाराम पनि भरेको तर स्थानीय परिस्थिति प्रतिकूल हुनाका साथै स्वास्थ्य ठीक नभएकोले एम.ए.पूरा हुन नसकेको थाहा पाइन्छ ।^{१४}

यसरी एकातिर एक पण्डित बाबुका छोराका रूपमा लक्ष्मीप्रसादले बाल्यकालमै संस्कृत भाषा-साहित्यसँगको साहचर्य प्राप्त गरेको थिए र उनको सुकोमल बालहृदयमा घरमै प्राप्त प्रारम्भिक संस्कृत शिक्षाद्वारा आर्यसंस्कारको अमिट छाप बसिसकेको थियो भने अर्कातिर उनको औपचारिक शिक्षाआर्जनको क्रम आधुनिक अङ्ग्रेजी पद्धतिको शिक्षाबाट थालियो । यसरी अध्ययनको क्रममा अङ्ग्रेजीमा एम.ए.गर्ने धोको औपचारिक रूपमा पूरा हुन सकेन र उनको औपचारिक शिक्षाआर्जन यतिमै सीमित भयो ।

---

१० ऐजन ।

११ नित्यराज पाण्डे, पूर्ववत्, पृ.९ ।

१२ ऐजन, पृ.३ ।

१३ कुमारबहादुर जाशी पूर्ववत्, पृ.८ ।

१४ नित्यराज पाण्डे, पूर्ववत्, पृ.१४ ।

२.४ बाल्यकाल र पारिवारिक वातावरण

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको बाल्यकाल माया ममतापूर्ण वातावरणमा बितेको बुझिन्छ किनभने आठौं सन्तानका रूपमा देवकोटा कुलमा जन्मिएका लक्ष्मीप्रसादलाई आमाबाबु, दाजु र दिदीहरू असाध्यै माया गर्थे ।^{१५}

लक्ष्मीप्रसाद अन्दाजी तीन वर्षका उमेर हुँदा आउँले सिकिस्त विरामी भई हाडछाला मात्र बाँकी रहँदा उनकी आमाले उनलाई ओखती भनेर रातो रङ्गको भोल हातखुट्टा बाँधी ख्वाएको र तान्त्रिक जङ्गीसेल ख्वाउँदा उनी बाँचेको कुरा पनि जानकारीमा आएका छन् ।^{१६} स्वयं देवकोटाको टिप्पणीअनुसार बालक कालमा उनी शान्त, सुशील, खेलप्रति अनासक्त, चाहनाशून्य, आज्ञाकारी, कम बोल्ने, बूढीहरूका पैताला मुसार्ने र सन्तोषी स्वभावका थिए । बाल्य कालमा खेल थाल्यो भने खेलेको खेलै गर्ने र रून थाल्यो भने रोएको रोयै गर्ने एकोहोरो स्वभावका थिए ।^{१७} उनको जुन एकोहोरो बाल्य स्वभाव थियो त्यही स्वभाव विकसित हुँदै गएर उनी विद्या आर्जन र साहित्य सृजनामा पनि लगनधनुका साथ लाग्ने अटल तपस्वी बन्न पुगेको अनुमान हुन्छ ।^{१८}

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा बृहत् परिवारमा जन्मिएका हुन् । तिलमाधव देवकोटाको पहिलो पत्नीबाट पाँच र कान्छी पत्नीबाट आठ सन्तान जन्मिएको पाइन्छ । तिलमाधव देवकोटाकी कान्छी पत्नी अमराज्यलक्ष्मीदेवीबाट लेखनाथ, दुर्गानाथ अनि क्रमशः पाँच छोरीहरू त्यसपछि लक्ष्मीप्रसाद, मधुसुदन, मित्रनाथ र गोपीनाथ जन्मेको जानकारी पाइन्छ ।^{१९} देवकोटाका पुर्खाहरूमा परम्पराबाट कायम रही आएको हिन्दु-आर्य संस्कार संस्कृति लक्ष्मीप्रसादसम्म आई पुग्दा कायम नै रही बृहत् परिवारमा समेत अनुशासन र मर्यादा जीवन्त रहेको देखिन्छ । उनका पूर्वजहरू त्यस समयका राजा महाराजा शासकवर्गका सन्तानहरूलाई शिक्षा दीक्षा दिने, पुराण वाचन गर्ने गर्दथे, दानु उपाध्याय बभाङका मन्त्री समेत रहेका थिए त्यसकारण देवकोटा

---

१५ चुडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ.५-६ ।

१६ ऐजन, पृ.१३ ।

१७ ऐजन, पृ.८ ।

१८ महादेव अवस्थी, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता, (काठमाडौं : एकता प्रकाशन, २०६१), पृ.१९-२० ।

१९ चुडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ.४ ।

परिवारको सम्बन्ध दरवारसँग रहेको थियो । उनीहरूको शासकवर्गसँगको घनिष्ट सम्बन्ध भएकै कारण दाजु लेखनाथ विद्यालयमा अङ्ग्रेजी शिक्षा अध्ययन गर्ने अवसर पाएका थिए । कवि देवकोटा बाबु तिलमाधवबाट पूर्वीय सिद्धान्त दर्शन र दाजु लेखनाथको प्रेरणा स्वरूप पाश्चात्य दर्शन प्राप्त गर्न पुग्दछन् । साहित्यतर्फको आकर्षणले गर्दा देवकोटा सेक्सपियर, वर्डस्वर्थ, सेली, वाइरन र मैथु आर्नोल्डका कृतिहरू अध्ययन गर्दथे ।^{२०} जसले गर्दा उनमा पाश्चात्य वाद, दर्शनको ज्ञान उनमा बढ्दै गयो । उनको पुर्खाहरूले समेत साहित्यमा योगदान गरेकोले उनको परिवारमा साहित्यक वातावरणको निर्माण भएको देखिन्छ । उनको यही परिवारमा रहेको वातावरणले लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई साहित्य लेखन मार्गतिर अग्रसर हुने प्रेरणा मिलेको देखिन्छ ।

२.५ सामाजिक-राजनीतिक सक्रियता

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको केन्द्रीय नेतृत्वमा वि.स.१९८७ वैशाख महिनामा जन पुस्तकालय स्थापना गर्न ४६ जनाको हस्ताक्षर सहितको निवेदन तत्कालीन निरङ्कुश प्रधानमन्त्री भीम शमशेरलाई बुझाइयो र हस्ताक्षरकर्तामध्येकै एकजना रामचन्द्र अधिकारीले पोल लगाई दिँदा देवकोटा लगायत सबैलाई समाती भीम शमशेरका सामु उपस्थित गराइयो ।^{२१} यस लाइब्रेरी पर्व भनेर चिनिने पर्वमा देवकोटाको अलावा जोगवीर सिंह, शङ्करदेव पन्त, कृष्णप्रसाद जस्ता व्यक्तिहरू पनि सामेल थिए ।^{२२} भीमशमशेरले सबैजनालाई ३-३ वर्षको जेलको सजाय सुनाएपछि शिक्षाप्रेमी केशरशमशेरद्वारा पुस्तकालय खोल्ने विचार त नराम्रो होइन भन्ने दृष्टिकोण अघि सारिँदा अब उप्रान्त यस्तो काम कहिल्यै नगर्ने कागत गराई माफी मगाई प्रत्येक दण्डित व्यक्तिलाई १००-१०० रूपैयाँ जरिवाना समेत गरी छाडियो ।^{२३}

वि.स.१९८७ को पुस्तकालय पर्वमा दण्डित भएका देवकोटाले वि.स.२००२ मा जुद्धशमशेरको शासन अन्त्य भएपछि पद्म शमशेरको शासनकालमा केही खुकुलो अनुभव गर्न

२० ऐजन, पृ.१८ ।

२१ ऐजन, पृ.२१ ।

२२ कुमारबहादुर जोशी, पूर्ववत्, पृ.१०३ ।

२३ चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ.२१ ।

पाए । त्यसैको फलस्वरूप साहित्य सिर्जनासँगै सार्वजनिक क्रियाकलापलाई पनि अगाडि बढाउने उद्देश्यले 'नेपाली साहित्य परिषद्' खोल्न र साहित्य स्रोत पत्रिका निकाल्नका निम्ति गरिएको अनुरोध वि.स.२००३ चैतमा स्वीकृत भयो तथा देवकोटा यस नेपाली साहित्य परिषद्का सभापति पनि तोकिए ।^{२४}

यसरी कवि लेखक, प्राध्यापक समेत बनिसकेपछि उनी साहित्यिक कृति कवितामा अप्रत्यक्ष रूपमा भए पनि आफूभित्र दन्केको विद्रोह रूपी ज्वालालाई भने व्यक्त गरी नै रहेको पाइन्छ । देवकोटामा साहित्यिक संस्थाका माध्यमबाट आफ्ना सामाजिक-साहित्यिक गतिविधिलाई सङ्गठित रूपमा अघि बढाउने चाहनाका साथ २००३ सालतिर व्यापक सम्पर्कमा आउन खोज्दै थिए । त्यसैले उनमा अब सामाजिक राजनीतिक अन्तश्चेतना भित्रभित्रै उद्बुद्ध हुन थालेको र उनका साहित्यिक कृतिमा पनि त्यसको छाया प्रशस्त मात्रामा परेको भेटिन्छ ।^{२५}

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटामा भित्रभित्रै उद्बुद्ध भइरहेको सामाजिक-राजनीतिक चेतनालाई प्रकारान्तरले व्यक्त गर्ने रचनाहरूमा उनले २००२ साल उत्तरार्द्धदेखि २००३ सालका मङ्सिरभित्र रचेका मानिन्छ ।^{२६}

अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय परिवर्तन र क्रान्तिका नयाँ लहरहरूको प्रभाव २००३-४ सालतिर कवि देवकोटाका संवेदनशील हृदयमा पनि पयो र उनी कविता क्रान्तिका साथै क्रान्तिकर्मतर्फ पनि उन्मुख हुन पुगेको पाइन्छ ।^{२७}

यसरी लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा वि.स.२००३ सालसम्म अप्रत्यक्ष रूपमा सामाजिक-राजनीतिक गतिविधिमा संलग्न रहे भने वि.स.२००४ सालमा उनी राणा विरोधी राजनीतिक गतिविधिमा संलग्न हुन भारतको बनारस प्रवासमा गए ।^{२८} देवकोटाले बनारसमा पुगेर नेपाली राष्ट्रिय काङ्ग्रेसको सम्पर्कमा आई क्रान्तिकारी भावनाका ज्वाला दन्काउँदै युगवाणी पत्रिकाको

२४ नित्यराज पाण्डे, पूर्ववत्, पृ.२३-२४ ।

२५ महादेव अवस्थी, पूर्ववत् पृ. ४२ ।

२६ वासुदेव त्रिपाठी, महाकवि देवकोटाद्वारा आफ्नै कवितायात्रामा सङ्कल्पित कविताक्रान्ति र उनका उत्तरार्द्ध

कवितायात्राका थालनी एवं दिशाबोध एक चर्चा, गोधुलि (२०५१ वर्षा-शरद), पृ.१६-२१ ।

२७ वासुदेव त्रिपाठी, पूर्ववत्, पृ.१४ ।

२८ कुमारबहादुर जोशी पूर्ववत्, पृ. १०३-१०४ ।

सम्पादक हुन पुगेको पाइन्छ ।^{२९} वि.स.२००४ सालको श्रावण ३ गते जहाँनिया राणा शासनको विरुद्ध क्रान्ति कर्ममा संलग्न हुन पुगेका देवकोटा दुई वर्ष दुई महिना बनारस बसेर आफ्ना धर्मपत्नी र छोराछोरी अनि आफूलाई लिन गएका भाइ मधुसुदन र मित्र हरिलाल श्रेष्ठका साथ वि.स.२००६ सालको दसैंतिर घर फर्के ।^{३०} वि.स.२००६ सालको दसैंतिर घर फर्किएपछि देवकोटा राजनीति र सामाजिक कार्यमा सक्रिय रूपमा सहभागी भएको देखिन्छ । वि.स.२००७ सालमा नेपालमा जनक्रान्ति भई राणा शासनको अन्त्य र प्रजातन्त्रको अभ्युदय भएपछि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटामा सामाजिक राजनीतिक संलग्नता वि.स.२००७-१२ का बीच निकै गतिशील रह्यो । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको अध्यक्षतामा २००६ सालमा गीता गेह खडा भयो र नेपाली शिक्षा परिषद्को स्थापनामा पनि उनले सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ ।^{३१} वि.स.२००९ सालमा देवकोटा श्री ५ त्रिभुवनबाट सल्लाहकार समितिमा गैरसरकारी सदस्यका रूपमा मनोनित भए र यसै सालको असार महिनामा सो समितिको सभापति पदको चुनाव लड्दा १४ मत मात्र पाई उनी पराजित भए ।^{३२} यसपछि उनी विभिन्न साहित्यिक-सामाजिक शैक्षिक कार्यकलापहरूतर्फ बढी संलग्न भए । २००९ सालमै देवकोटा नेपाली भाषा प्रचारक सङ्घको निम्तामा करफोक सम्मेलनमा भाग लिन गए र त्यसै क्रममा उनी दार्जिलिङ पुगेको पाइन्छ ।^{३३}

वि.स.२०१० सालमा देवकोटा नेपाली प्रतिनिधि मण्डलमा सामेल भई उनले रूमानियामा सम्पन्न चौथो विश्व युवक महोत्सवमा भाग लिए ।^{३४} त्यसपछि सोही प्रतिनिधि मण्डलसँगै चीन पुगी उनले त्यहाँको राष्ट्रिय दिवसमा भाग लिनाका साथै अध्यक्ष माओत्सेतुङसँग भेट गरे ।^{३५}

---

२९ नित्यराज पाण्डे पूर्ववत्, पृ. २५-२६ ।

३० चूडामणि बन्धु, पूर्ववत् पृ. ३०४-३०५ ।

३१ ऐजन ।

३२ ऐजन, पृ. ३१९ ।

३३ नित्यराज पाण्डे, पूर्ववत्, पृ. ३३-३४ ।

३४ चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ. ३६०-३६१ ।

३५ ऐजन ।

वि.स.२०११ सालमा बुद्धिजीवी वर्गको प्रतिनिधिका रूपमा सल्लाहकार सभामा पुनः श्री ५ त्रिभुवनबाट मनोनीत भए र देवकोटा सो सभामा विरोधी दलका नेता समेत चुनिए।^{३६} र आफ्नो प्रखर राजनीतिक व्यक्तित्वको परिचय समेत दिए। वि.स.२०१३ सालमा देवकोटा त्रिभुवन विश्वविद्यालय कमिसनको सदस्यमा मनोनीत भए।^{३७} वि.स.२०१३ साल पुस महिनामा दिल्लीमा भएको प्रथम एसियाली लेखक सम्मेलनमा गएको नेपाली प्रतिनिधि मण्डलको नेतृत्व देवकोटाले नै गरे र यसैबेला अल इन्डिया रेडियोबाट उनका कविताहरू पनि प्रसारित भएको पाइन्छ।^{३८} वि.स.२०१४ साल श्रावण ११ गते देवकोटा डा.के.आई.सिंहको प्रधानमन्त्रीत्वमा गठित मन्त्रीमण्डलमा शिक्षा तथा स्वायत्त शासन मन्त्रीका रूपमा नियुक्त भई सोही सालको कात्तिक २९ गतेसम्म रहे। वि.स.२०१५ सालमा अफ्रो एसियाली लेखक सम्मेलनमा भाग लिन तासकन्द माधवप्रसाद घिमिरे र आफ्नी पत्नीसँग गई त्यहाँको सम्मेलनमा देवकोटाले नेपाली भाषा साहित्यलाई विश्वसामु प्रभावकारी ढङ्गले परिचित तुल्याए।^{३९} यसरी २००७-२०१४ सालका बीचमा देवकोटाको सामाजिक-राजनीतिक गतिविधिमा तीव्रता आएको देखिन्छ, भने अर्कातिर उनले देश-विदेशका अनेक ठाउँको भ्रमण गर्ने मौका पनि पाएको देखिन्छ। उनको यस अवधिमा सामाजिक राजनीतिक सक्रियता तीव्रतर बनेको यस अवधिमा उनको सृजनात्मक लेखन निरन्तरता कायमै रहेको देखिए पनि उनको बाह्य सामाजिक राजनैतिक गतिविधिका सापेक्षतामा त्यसको परिणाम कमै मात्रामा देखिन्छ।^{४०}

२.६ साहित्यिक व्यक्तित्व

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले आफ्नो पचास वर्षे जीवन कालमा स्वच्छन्दतावादलाई नेपाली साहित्य क्षेत्रमा भित्र्याएर ऐतिहासिक कार्य सम्पादन गरी समग्र साहित्यमा स्वच्छन्दतावादका केन्द्रीय प्रतिभा हुने सौभाग्य प्राप्त गरेका छन्। नेपाली साहित्यका कविता, निबन्ध, कथा, नाटक, उपन्यास र समालोचना जस्ता विधामा कलम चलाई आफ्नो बहुमुखी साहित्यिक प्रतिभा

३६ ऐजन।

३७ नित्यराज पाण्डे, पूर्ववत्, पृ. ३८-३९।

३८ चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ. ३६०-२६१।

३९ नित्यराज पाण्डे, पूर्ववत्, पृ. ५४-५८।

४० कुमारबहादुर जोशी, पूर्ववत्, पृ. १०३-१०४।

देखाए पनि उनका केन्द्रीय योगदानका क्षेत्र भने निबन्ध विधा र कविता नै रहेको छ।^{४१} लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका लक्ष्मी निबन्धसङ्ग्रह (वि.स.२००२) र दाडिमको रूखनेर (वि.स.२०३९) गरी दुई निबन्धसङ्ग्रह, एक प्रबन्ध सङ्ग्रह (१९९८) प्रकाशित छन्। यी निबन्ध सङ्ग्रहका निबन्धहरूमा र प्रबन्धमा स्वच्छन्दतावादी भावात्मक अङ्ग्रेजी निबन्धकारहरूका निबन्धहरूको अनुवाद गरिएको छ। देवकोटाले उपन्यास, नाटक र कथा विधामा पनि सिर्जनशीलता देखाएका छन्। उनका सावित्री सत्यवान (१९९७) पद्मनाटक र कृषिबाला (२०२१) नामक गीतिनाटक भने (१९९६) शीर्षकको कथा र चम्पा (२०२४) एक मात्र उपन्यास प्रकाशित भएको देखिन्छन्।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले सबैभन्दा बढी साहित्य सृजना गरेको क्षेत्र सफलता प्राप्त गरेको क्षेत्र कविता विधा नै हो। उनले १० वर्षको उमेरदेखि कविता लेख्न थालेका र मृत्यु शय्यासम्म यस सिर्जनाको अवधि रहेको देखिन्छ। देवकोटा मूलतः स्वच्छन्दतावादी धाराकै कविता लेखे त्यसअन्तर्गत अरू साहित्यिक वाद-उपवादको प्रयोग समेत गरेका पाइन्छ। उनले लघुत्तम रूपदेखि बृहत्तम रूपसम्मका कविता कृतिको रचना गरेका छन्। उनले मुक्तक कविता फाट्ट-फुट्ट मात्र लेखे भने उनको कवि व्यक्तित्वको मुख्य योगदान फुटकर कविता, खण्डकाव्य, महाकाव्यमा देखा पर्दछ।^{४२} यीमध्ये पनि उनका फुटकर कविता र गीतहरूकै राशी सबभन्दा बढी देखिन्छ, र तिनका एक दर्जनभन्दा बढी सङ्ग्रहहरू प्रकाशित छन्।^{४३}

उनले आफ्ना ती कवितामा वर्णमात्रिक, मात्रिक, वार्णिक (लोक) र गद्य कविता जस्ता छन्दको कुशल प्रयोग गरेका छन् भने आफ्ना कृतिहरूमा आसु लेखनको परिणामको बाहुल्यता पाइन्छ। कविताका लघुत्तम रूप मध्यरूप र बृहत् रूप रचनामध्ये उनको फुटकर कविताकै राशी सबैभन्दा बढी रहेको छ। लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले आफ्ना ५० वर्षे जीवन अवधिमा रचना गरेका फुटकर कविताहरू पुतली भाग १ र २ (२००९), भिखारी २०१०, छहरा २०१६, मनोरञ्जन २०२४, आकाश बोल्छ २०२५, लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह २०४० जस्ता सङ्ग्रहमा सङ्कलित छन्। जीवनका खास अवधिमा मात्र उनले खण्डकाव्य र महाकाव्यको रचना गरे। उनले विभिन्न किसिमको काव्य ढाँचा अँगालिएका दुई दर्जनभन्दा बढी खण्डकाव्यको रचना

^{४१} महादेव अवस्थी पूर्ववत्, पृ.६४-६५।

^{४२} ऐजन।

^{४३} ऐजन।

गरेका छन् ।^{४४} उनले जीवनकालभरि रचना गरेका खण्डकाव्य जम्मा ३६ वटा रहेका छन् ।^{४५} ती निम्नानुसार छन् : मुनामदन (१९९२), राजकुमार प्रभाकर (१९९६), तिप्लिङ्गी (२००१), लूनी (२००१), कुञ्जिनी (२००२), दृष्यन्त-शकुन्तलाभेट (२००२), म्हेन्दु (२००३) सीताहरण (२००३), रावणजटायुद्ध (२००३), तुषारवर्णन (२००३), रामायण शोकगाथा (२००४), वसन्ती दुई (२००४), मायाविनी सर्सी (२००४), श्रृङ्गाररस (२००४), शान्तरस (२००४), बीभत्सरस (२००४), भयानकरस (२००४), वीररस (२००४), हास्यरस (२००४), अद्भूतरस (२००४), करूणरस (२००४), मैना (२००४), वसन्ती-एक (२००४), आनन्दशतक (२००४), भ्रञ्जवर्णन (२००४), पहाडी पुकार (२००५), नाला (२००५), आँसु (२००५), भ्यागुरनारान (२०१५), नासमभ्रको गाँठो (२०१५), घोडचढी (२०१५), नयाँ सत्यकलि संवाद (२०१५) रहेका छन् । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले रचना गरेका आधा दर्जन महाकाव्यहरू पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, काल्पनिक र दन्त्यकथात्मक विषयवस्तुमा आधारित र तिनमा उनले हार्दिक कवितात्मक भावावेग नै विशेष रूपमा व्यक्त भएको छ ।^{४६} देवकोटाले रचना गरेका महाकाव्यहरू निम्नानुसार छन् : शाकुन्तला (२००२), सुलोचना (२००३), महाराणा प्रताप (२०२४), पृथ्वीराज चौहान (२०४९), वनकुसुम (२०२५), प्रमिथस (२०२८) आदि । यसरी कविताका विविध उपविधाहरूको रचना गर्ने क्रममा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा सफल देखिन्छन् ।

देहावसान र मरणोपरान्तका सम्झना एवं सम्मान

वि.स.२०१६ साल लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको जीवनयात्राको अन्तिम वर्ष हो । २०१४-२०१५ सालका बीच क्यान्सर रोगका दाह र आर्थिक सङ्कटमा पिल्साइमा पर्दा उनी ऋणग्रस्त समेत बनिसकेका थिए र औषधी उपचारका निम्ति उनलाई पैसाको सङ्कट थियो ।^{४७} उनी बल्लतल्ल केही सापटी लिई २०१६ वैशाख १२ गते शान्त भवनमा औषधोपचार गर्न गए तर त्यहाँ रोग निको नहुने ठानिएपछि कलकत्ता औषधोपचार गर्न आर्थिक सहयोगका लागि अनुरोध गरेपछि श्री ५ महेन्द्रबाट रू.५००० बक्स हुनाका साथै स्थानीय सङ्घसंस्था र विद्यार्थीहरूले

४४ ऐजन ।

४५ ऐजन ।

४६ ऐजन ।

४७ हरि श्रेष्ठ, अतीतका स्मृति (काठमाडौं : श्रीमती सरिता श्रेष्ठ, २०४६), पृ.२०४ ।

पनि चन्दा सङ्कलन गरी देवकोटालाई आर्थिक सहयोग गरे । सबै सहयोगीदाताहरूप्रति कृतज्ञता व्यक्त गरी २०१६ साल असार ६ गते उपचारका निमित्त कलकत्तातर्फ प्रस्थान गरे ।^{४८} लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको ज्यादै चुरोट सेवन गर्ने आदत थियो । चुरोट सेवन गर्ने कारण उनलाई क्यान्सर जस्तो भयानक रोग लागेको तर क्यान्सर भएको पछि मात्र चेक जाँचपछि थाहा भएको पाइन्छ ।^{४९} कलकत्तामा चौतीस दिनजति बस्दा पनि रोग निको नहुने देखिएपछि उनी काठमाडौं फर्किए । क्यान्सरको डसाइबाट मुक्त हुन औषधोपचारका निमित्त समुद्रपार वा मस्कोसम्म जाने उनको चाहना थियो । तर आर्थिक अवस्था नाजुक भएकोले मस्को उपचार गर्न जान असमर्थ भएका देखिन्छन् ।^{५०} यसरी क्यान्सर जस्तो कष्टकर वेदनालाई सहँदै र नाजुक आर्थिक अवस्थाको सामना गर्दै म शून्यमा शून्यसरी कविता रचना गर्दै र महान् उद्गारहरू अभिव्यक्त गर्दै आफ्ना बालबच्चाको श्रीमतीको आफू मरेपछि विजोग हुने सम्भेर विचलित बन्दै सबैलाई अन्तिम नमस्कार टक्प्राउँदै वि.स.२०१६ साल भाद्र २९ गते पशुपतिनाथको आर्यघाटमा संसारबाट विदा भए ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको निधन भए पश्चात देशभित्र र देश बाहिर सिङ्गो नेपाली समाज शोक स्तब्ध भयो र नेपाली नागरिकहरूले उनीप्रति श्रद्धाञ्जली व्यक्त गरे । देवकोटाको सम्भनामा प्रतिनिधि सभा तथा राष्ट्रिय सभा दुवै सदनका कार्य स्थगित गरी राष्ट्रिय झण्डा आधा झुकाएर अधिराज्यभरका अड्डा अदालत तथा शिक्षण संस्थाहरूलाई विदा दिने घोषण श्री ५ को सरकारले घोषणा गरिबक्सेको थियो । देवकोटाको मृत्युको तेह्रौँ दिन तत्कालीन मन्त्रीहरू तथा उपत्यकाका विभिन्न शैक्षिक तथा सामाजिक सङ्घ संस्थाहरू समेत सम्मिलित शोक जुलुसले काठमाडौंमा नगर परिक्रमा गरी त्यो टुँडिखेलमा पुगी शोक सभामा परिणत भयो ।^{५१}

^{४८} नित्यराज पाण्डे, पूर्ववत्, पृ.५३-५४ ।

^{४९} चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ. ३६१ ।

^{५०} कुमार बहादुर जोशी, पूर्ववत्, पृ.१०५ ।

^{५१} नित्यराज पाण्डे, पूर्ववत्, पृ.५३-५४ ।

त्यस कोण सभामा तत्कालीन श्री ५ महाराजधिराज महेन्द्रवीरविक्रम शाहदेवबाट देवकोटाका देहावसानमा बक्सेको शोक सन्देश पढिनाका साथै विभिन्न विशिष्ट व्यक्तिहरूबाट देवकोटाप्रति श्रद्धाञ्जली व्यक्त गरियो ।^{५२}

देवकोटाको देहावसान पश्चात उनका सम्झनामा काठमाडौं, विराटनगर, कालिम्पोङमा, प्युठानमा प्रतिमा स्थापत भए ।^{५३} देवकोटाका सम्मान तथा सम्झनामा देश विदेशमा हालसम्ममा थप प्रतिमा उल्लेख्य बढ्दै गएको पाइन्छ । त्यसैगरी सुनसरीमा सिलगढीमा क्रमशः देवकोटा विद्यालय र देवकोटा सङ्घ, भद्रपुरमा लक्ष्मी रोदीघर, काठमाडौंमा देवकोटा बाडुली, विराटनगरमा देवकोटा पुस्तकालय जस्ता सङ्घसंस्थाहरू र विद्यालयहरू उनका नाममा खुलेका छन् ।^{५४} नेपाली साहित्यमा उनले गरेको योगदानको स्मरण गरी नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानले २०२३ सालमा उनलाई मरणोपरान्त त्रिभुवन पुरस्कार प्रदान गरी सम्मान प्रदान गर्‍यो ।

---

५२ कुमारबहादुर जोशी, पूर्ववत्, पृ. ३६१-३६२ ।

५३ चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ.५०० ।

५४ ऐजन ।

तेस्रो परिच्छेद

स्वच्छन्दतावादको सैद्धान्तिक मान्यता

३.१ विषयप्रवेश

स्वच्छन्दतावाद नव मान्यताका रूपमा नवशास्त्रीयतावाद पश्चात र यथार्थवादभन्दा अघि युरोपेली साहित्यमा अठारौँ शताब्दीको उत्तरार्द्ध र उन्नाइसौँ शताब्दीको पूर्वार्द्धमा देखा परेको साहित्यिक सिद्धान्त हो । स्वच्छन्दतावादको विकास र विस्तारमा पूर्व पृष्ठभूमिको रूपमा कसैले प्लेटोलाई र कसैले जर्मन महाकवि गेटेलाई मानेका छन् । नवप्लेटोवाद, कान्ट र हेगेलका आत्मवादी र सौन्दर्यशास्त्र, रूसोको मानवतावादी र प्रकृतिवादी दर्शन, लनजायनसको उदात्ताकाको सिद्धान्त, दाँतेको विद्रोही चेतना, सिडनीको सौन्दर्य चेतना, कलरिजको कल्पना सिद्धान्त, कलरिजको कल्पना सिद्धान्त जस्ता विभिन्न विद्वानको दर्शन मान्यताले स्वच्छन्दतावादलाई सैद्धान्तिक धरातल प्रदान गरी अगाडि बढाएको देखिन्छ । स्वच्छन्दतावादको सर्वप्रथम थालनी जर्मनीमा सन् १७७० तिर भएको मानिन्छ । त्यसपछि क्रमशः बेलायत, स्पेन, फ्रान्स, रूस, अमेरिका र एसियाली मुलुकहरू बङ्गलादेश, भारत नेपालमा समेत प्रारम्भ भएको देखिन्छ ।

स्वच्छन्दतावाद शास्त्रीय नियम र परम्परागत मर्यादाका बन्धनलाई अस्वीकार गरी स्वतन्त्र रूपले मनको विचार व्यक्त गरेर साहित्य सिर्जना गर्ने मान्यता हो । बन्धनबाट मुक्तिको आग्रह देखाउने कल्पना र रहस्यमय संसारलाई आत्मसात गर्ने साथै जीवन जगतबाट निकै टाढा रहन रुचाउने स्वच्छन्दतावाद अमूर्त र अव्यवस्थित साहित्यिक वाद हो भन्ने विचार विद्वानहरूको रहेको पाइन्छ र यसलाई सिर्जनशील मौलिक किसिमको साहित्यिक प्रवृत्तिका रूपमा पनि अथ्याइएको पाइन्छ ।

काल्पनिक बन्धनमुक्त, उदारवादी र गतिशील साहित्यिक मान्यता आत्मसात गर्ने साहित्यिक सिद्धान्तका रूपमा लिइएको स्वच्छन्दतावादको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, परिचय, दार्शनिक आधार, स्वच्छन्दतावादको सैद्धान्तिक मान्यता-वैयक्तिकता, काल्पनिकता, प्रकृति चित्रण, सौन्दर्यात्मकता, सरलता तथा सहजता मानवतावाद, विद्रोहात्मकता, भावुकता,

रहस्यात्मकता, आस्तिकता, अतीतोन्मुखता, तथा ग्रामीण समाजप्रति चासो अलङ्कार र प्रतीक यस परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.२ स्वच्छन्दतावादको पृष्ठभूमि

स्वच्छन्दतावाद शास्त्रीय नियम र परम्परागत मर्यादाका बन्धनलाई अस्वीकार गरी स्वतन्त्र किसिमले आफ्नो मनको भाव व्यक्त गरेर साहित्य सिर्जना गर्ने मान्यता हो । जीवन र जगतका विषयमा वैयक्तिक कल्पनापूर्ण चिन्तन प्रस्तुत गर्दै मानवतावादको स्वर अभिव्यक्त गरी रहस्य र रोमान्स आध्यात्मिक दर्शन तथा नैतिकताको ज्ञान मानव, मन, मस्तिष्कसम्म पुऱ्याउने काम स्वच्छन्दतावादले गरेको छ ।

सामान्यतः स्वच्छन्दावादलाई परिष्कारवादको विपरीतधर्मी साहित्यिक मान्यता मानिन्छ र अझ भन्ने हो भने यस वादलाई नवपरिष्कारवादको विपरीत साहित्य मान्यताका रूपमा स्वीकारिएको पाइन्छ । विशेषतः प्राचीन ग्रीस र रोमका क्लासिकल साहित्यको अनुसरण गर्दै नवपरिष्कारवादी साहित्यकारहरूले संयम, नियम र परम्पराको परिधिभित्र रहेर साहित्य सिर्जना गर्दा बाध्य सजधजमै बढी रम्य पुगी त्यसताको साहित्य कृत्रिम, सतही वा आडम्बरपूर्ण बन्न पुगेकोले त्यसैको विद्रोह विरोधस्वरूप उन्नाइसौं शताब्दीको सुरुताकाबाट औपचारिक रूपले स्वच्छन्दतावादको अभ्युदय भएको मानिन्छ ।^{५५}

ग्रीक विद्वान प्लेटोलाई नै प्रथम रोमान्टिक मान्नेहरू पनि छन् अनि नव प्लेटोवादमा सन्तपालका क्रिस्तानी धार्मिक भावावेगमा पनि रोमान्टिक आभाष अनुभव गर्नाका साथै मध्य युगमा रोमाञ्च रचनामा र लोक साहित्यमा समेत रामोन्टिक पूर्वामास देख्नेहरू पनि छन् : सोह्रौं सत्रौं शताब्दीका पुनर्जागरणकालीन इडुगल्याण्ड (शेक्सपियर) र स्पेनमा प्रथम रोमान्टिक जागरण (पूर्वस्वच्छन्दतावाद) को दर्शन गर्ने पक्ष पनि देखिन्छ । अठारौं शताब्दीसम्ममा नवक्लासिकल दबदबाका बीच पनि रोमान्टिक धारा क्षीण रूपमा बगेको समेत ठानिन्छ अनि अठारौं शताब्दीका आचरणका जर्मनीमा क्लासिकल प्रवृत्तिसँग सन्तुलित रोमान्टिकधारा महाकवि

---

५५ ईश्वरकुमार श्रेष्ठ, पूर्वीय एवम् पाश्चात्य साहित्य समालोचना : प्रमुख मान्यतावाद र प्रणाली, चौथो सं.

(ललितपुर : साभा प्रकाशन २०५१), पृ.१७२ ।

गेटेले दिएको पनि मानिन्छ । यसै अवधिको जर्मन आत्मवादी दर्शन र सौन्दर्यशास्त्रको आत्मवादी चिन्तनबाट तथा रूसोका मानवतावादका उद्घोषबाट प्रेरित भई अठारौँ शताब्दीका अन्त्यतिर चाहिँ नवक्लासिकल धाराप्रति विद्रोह गर्दै खास रोमान्टिक धाराको पुनरूत्थान भएको वा खास सो धारा थालिएको कुरा त सर्वमान्य नै छ ।^{५६}

नवपरिष्कारवादी धाराका कठोर नियमवद्धता, यान्त्रिकता तथा अनुकरणमूलक प्रवृत्तिका व्यतिरेकमा अठारौँ शताब्दीको अन्त्यदेखि अङ्ग्रेजी र जर्मन साहित्यबाट प्रारम्भ भएको स्वच्छन्दतावादी धारा अङ्ग्रेजी फ्रान्सेली, जर्मनेली साहित्यमा बढी प्रभावपूर्ण देखिएको छ भने त्यसपछि क्रमशः अन्य मुलुकका भाषाका साहित्यमा पनि यस धाराको वर्चस्व देखा पर्छ । उन्नाइसौँ शताब्दीभरिमा स्वच्छन्दतावादले विश्वव्यापी प्रभाव पारेको देखिन्छ । कान्ट र हिगेलका आत्मवादी दर्शन, ज्या ज्याक रूसोका प्रकृतिवादी दर्शन, अमेरिकी स्वतन्त्र संग्राम १७७६, फ्रान्सेली राज्य क्रान्ति, हर्डरका सौन्दर्यवादीधारणा, वर्डस्वर्थ र कलरिजको लिरिकल व्यालेडस जस्ता चिन्तन र घटनावलीहरूको पृष्ठभूमिमा नै स्वच्छन्दतावादी धाराको प्रारम्भ भएको देखिन्छ ।^{५७}

जर्मन आत्मवादी तथा भाववादी दर्शनका प्रवर्तक हिगेल र सिलरका सिद्धान्तमा रहस्यवाद बाहेक सुन्दरता तथा अतीन्द्रिय तत्त्वप्रति प्रबल आकर्षण रहेको देखिन्छ । हिगेलका अनुसार साहित्य सिर्जनाको प्रक्रिया जडबाट चेतनतिरको यात्रा हो र यो चेतन वा बुद्धि, अमूर्त, सार्वभौम विशुद्ध र परम चैतन्यमय हुन्छ । उनले स्वच्छन्दतालाई भौतिकवादमाथि आत्मवादको विजय मानेका छ । यसवादको स्पष्ट भाव स्वच्छन्दतावादमा परेको छ ।^{५८}

ज्याक रूसोका विचारले एकातिर क्रान्तिका लागि सहयोगी वातावरण तयार पारेको छ भने अर्कातिर स्वच्छन्दतावादी सर्जकहरूलाई बौद्धिक, सैद्धान्तिक र भावनात्मक रूपमा प्रभाव पारेको छ । अमेरिकी स्वतन्त्र संग्राम १७७६ ले राजनीतिक संस्था एवं विचारका साथै परम्परित

---

५६ वासुदेव त्रिपाठी, पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा-दुई (ललितपुर साभ्ना प्रकाशन २०४९), पृ.३९ ।

५७ मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले, पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त (काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार २०६९), पृ.२८२ ।

५८ ऐजन ।

कठोर नियम रूढ मान्यताविरुद्ध आन्दोलन गरेको देखिन्छ । त्यस्तै बेलायती औद्योगिक क्रान्तिले शान्ति, सभ्यता, सुखचि आदिलाई विथोलेपछि संवेदनशील साहित्यकारहरू सहरी प्रदुषण र कोलाहलबाट टाढा रहेको ग्रामीण परिवेश तथा सुरम्य प्रकृतिको आश्रय लिन पुग्छ ।

अङ्ग्रेजी कविहरूका काल्पनिक उडानयुक्त काव्य सिर्जनाले विशेष महत्त्व पाएको स्वच्छन्दतावादी धारा वडस्वर्थ र कलरिजको लिरिकल व्यालेड्स (सन् १७८९ को प्रकाशनबाट सैद्धान्तिक र सिर्जनात्मक दुवै रूपमा प्रतिष्ठापित भएको छ । लिरिकल व्यालेड्सको दोस्रो संस्करण (१८००) मा वडस्वर्थले लेखेको भूमिकालाई स्वच्छन्दताले पुनरुत्थानवादमाथि आक्रमण गर्दै तत्कालीन युवाहरूलाई प्रभाव पारेका देखिन्छन् । भिक्टरहयुगको 'क्र बेल्' नाटकको भूमिकामा नव परिष्कारवादी प्रवृत्तिको विरोध र स्वच्छन्दतावादको आवश्यकता र शक्ति व्याख्या गरिएको छ ।

परिष्कारवाद र नवपरिष्कारवादका विरुद्ध स्वच्छन्दतावाद स्थापना हुन पुग्दा परम्परावादी रूढ मूल्य र मान्यता भत्किएर स्वच्छन्दतावाद फक्रिएको हो । हुन पनि मान्छेलाई समाजले बन्धनमा राखेर साहित्यमा परिष्कारवादले नियन्त्रण गरिरहेको थियो त्यस्तै राजनीतिक क्रान्ति, दर्शन, बुद्धिजीवीको चेतना जस्ता कुराहरूले स्वच्छन्दतावाद साहित्य क्षेत्रमा भित्रनु महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

३.३ स्वच्छन्दतावादको परिचय

स्वच्छन्दतावाद शब्द अङ्ग्रेजी रोमान्टिसिज्म (Romanticism) को नेपाली रूपान्तरण हो । यसको व्युत्पत्ति मध्यकालीन ल्याटिन शब्द Romanice (रोमेली भाषा) हुँदै फ्रान्सेली Romance (प्रेम, वीरता, आदिले भरिएको काल्पनिक लेखन) शब्दबाट भएको हो । प्रारम्भमा रोमेली भाषाहरूमा लेखिएका कृतिहरूलाई रोमान्स भनिन्थ्यो । यस्ता कृतिहरू हल्का, घटिया, असत्य र काल्पनिक हुन्थे । त्यसपछि प्राचीन फ्रान्सेली भाषामा Romanz शब्दको प्रयोग कल्पित,

असम्भव, वीरतापूर्ण, प्रेम विषयक, उपन्यास वा कथाका लागि गर्न थालियो । सत्रौं शताब्दीको बेलायतमा पनि यसको प्रयोग कल्पना प्रधान, हीन तथा असत्यकै सन्दर्भमा भएको छ ।^{५९}

रोमान्स शब्दको ल्याटिन भाषामा ग्राम्य भाषा अथ्याइएको पाइन्छ । रोमान्टिक विशेषणकै संज्ञा रोमान्टिसिज्म हो यसलाई हिन्दीका विद्वानहरू स्वच्छन्दतावादका रूपमा अर्थ्याउँछन्, हिन्दी छायावादी कविहरूको प्रभाव स्वरूप नेपालमा समेत रोमान्टिक धारालाई स्वच्छन्दतावाद भनिन्छ ।

ओ फ्रेन्च रोमान्टिज भन्ने एउटा फ्रान्सेली रोमाञ्च रचना (उपन्यास) बाट यस शब्दको प्रयोगको आरम्भ भएको बुझिन्छ । तर यस शब्दको पहिलो प्रामाणिक प्रयोग सन् १६५४ तिर इङ्गल्याण्डमा नै भएको भेटिन्छ । यस रोमान्टिक शब्दको प्रथम प्रयोग रोमाञ्चकारी, काल्पनिक वा अवास्तविक सृजनाका निमित्त भएको थियो । प्रशंसाभन्दा निन्दाकै तात्पर्य यस शब्दले बोकेको थियो । अठारौं शताब्दीमा रोमान्टिक शब्दले उदासको सन्दर्भ पनि पायो र यस शब्दको अर्थोत्कर्ष हुन थाल्यो ।^{६०}

जर्मन दार्शनिक तथा समालोचक फ्रेडरिक स्लेगल (१७७२-१८२९) ले सर्वप्रथम romantisch (स्वच्छन्दता) शब्दको शास्त्रोचित परिभाषा गरी स्वच्छन्दतावादलाई साहित्यको एउटा नवीन धाराका रूपमा अगाडि ल्याएका हुन् । उनको मतअनुसार साहित्यलाई भावपूर्ण विषयवस्तुको कल्पनाप्रधान रूप भनेर स्वच्छन्दतावादलाई चिनाएका छन् ।^{६१}

रवीन्द्रनाथ ठाकुर आफ्नो जीवन स्मृति भन्ने ग्रन्थमा भन्दछन् - यस रोमान्टिक शब्दको ठीक अर्थ के हो भन्ने कुरा विश्लेषण गरेर भन्नु सजिलो छैन तर मोटामोटी रूपमा भन्ने हो भने रोमान्टिक भन्नाले विचित्रताको प्राचुर्य जीवन समुद्रको तरङ्ग - लीला र अविराम गति चाञ्चल्यमा आलोक-छायाको द्वन्द्व सम्पात भन्ने बुझिन आउँछ ।

भिक्टर ह्युगोका मतमा स्वच्छन्दतावाद भनेको साहित्यिक उदारवादिता हो ।

---

^{५९} ऐजन ।

^{६०} वासुदेव त्रिपाठी पूर्ववत्, पृ.१८/१९ ।

^{६१} मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ.२८२ ।

एबरक्रम्बीका मतमा स्वच्छन्दतावाद भनेको बाह्य अनुभूतिबाट पलायन र आन्तरिक अनुभूतितर्फको केन्द्रितता हो । अर्का शब्दमा भन्ने हो भने त्यस्तो मानसिक वृत्तिलाई स्वच्छन्दतावाद भन्न सकिन्छ, जसमा बाह्य जगतले आफ्नो श्रेष्ठता प्रमाणित गर्दछ ।

वाल्टरपेटरको मतअनुसार परिष्कारवादमा सौन्दर्यका साथमा सुव्यवस्था आएको हुन्छ, भने स्वच्छन्दतावादका साथमा चाहिँ विस्मयभाव रहेको हुन्छ । पेटरले स्वच्छन्दतावादलाई परिष्कारवादसित तुलना गरेका छन् ।

नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित नेपाली बृहत् शब्दकोशमा स्वच्छन्दतावादलाई यसरी परिभाषित गरिएको छ - “शास्त्रीय बन्धनमा जेलिएका साहित्यिक सिद्धान्तलाई त्यागी जीवन र जगत्का स्वतन्त्र चिन्तन प्रकृति आदिका रोमान्टिक भाव व्यक्त गरेर साहित्य-सृजन गर्ने एक प्रवृत्ति वा सिद्धान्त, जर्मनी, फ्रान्स, ब्रिटेन जस्ता देशहरूमा अठारौँ शताब्दीमा प्रारम्भ भएको एक साहित्यिक मान्यता रोमान्टिकवाद ।”

सम्पूर्ण विद्वानका परिभाषाले स्वच्छन्दतावादलाई स्वच्छन्द, उदार, सौन्दर्यात्मक, कल्पनाशील, भावुक, विद्रोही साहित्यिक सिद्धान्तका रूपमा अथ्याइएको देखिन्छ । उन्नाइसौँ शताब्दीभरिमा स्वच्छन्दतावादले विश्वव्यापी प्रभाव पारेको देखिन्छ । कान्ट र हिगेलको आत्मावादी दर्शन र ज्याक रूसोको प्रकृतिवादी दर्शन अमेरिकाली स्वतन्त्र संग्राम र फ्रान्सेली राज्यक्रान्ति जस्ता चिन्तन र घटनावलीहरूको पृष्ठभूमिमा नै स्वच्छन्दतावादी धाराको प्रारम्भ भएको देखिन्छ । रूसोको प्रकृतितर्फ फर्कको मान्यता, भोल्तेयरको क्रान्ति चेतना र अङ्ग्रेजी कविहरूका काल्पनिक उडानयुक्त काव्य सिर्जनाले विशेष महत्त्व पाएको स्वच्छन्दतावादी धारा वर्डस्वर्थ र कलरिजको लिरिकल ब्यालेडस (सन् १७८९ र १८००) को प्रकाशनबाट सैद्धान्तिक र सिर्जनात्मक दुवै रूप प्रतिष्ठापित भएको छ । लिरिकल ब्यालेड्सको दोस्रो संस्करण (१८००) मा वर्डस्वर्थले लेखेको भूमिकालाई स्वच्छन्दतावादको घोषणा पत्र मानिन्छ । जर्मनीका फ्रेडरिक स्लेगलले स्वच्छन्दतावादको उद्देश्यबारे प्रकाश पाउँदै रहस्यपूर्ण अन्विति नै रोमान्टिक सृजनाको उद्देश्य हो भनी व्याख्या गरे । स्लेगल परिष्कारवादी नवपरिष्कारवादी यान्त्रिक सिद्धान्त नाघ्दै प्लेटोवादी र नव प्लेटोवादी आध्यात्मिक चिन्तन अँगाल्न पुग्दछन् तापनि उनमा रोमान्टिक चेतना ज्यादै पलाएको देखिन्छ ।

जर्मन महाकवि गेटे “फाउस्ट” दोस्रो भागका अन्तिम पङ्क्तिहरू स्लेगल र नोवालिसकै जस्ता पूरा कथा र प्रतीक ओढेर देखा पर्दछन् भने गेटेमे पछि स्वच्छन्दतावादी स्पन्दन भेटिन्छ । जादुमय आदर्शवादका प्रवक्ता रोमान्टिक प्रतिभा नोवालिसले बाध्य संसारका स्पन्दन मानव अन्तरका रूपमा व्याख्या गरेका छन् । शेलर चाहिँ जर्मनीमा गैरस्वच्छन्दतावादी सिद्धान्तमा लागे पनि फ्रान्समा पुग्दा स्वच्छन्दतावादी भएका थिए । त्यस्तै स्वच्छन्दतावादी धारालाई उत्कर्षमा पुऱ्याउने प्रतिभाहरूमा एड्गर एलेन पो. हिटम्यान जस्ता अमेरिकी गद्यकार तथा वर्डस्वर्थ, शेली, कार्लाइल कलरिज, हयुगो जस्ता साहित्यकारको उल्लेख्य भूमिका रहेको छ ।

३.४ स्वच्छन्दतावादको दार्शनिक धरातल

स्वच्छन्दतावादी धाराको खास दार्शनिक पृष्ठभूमि जर्मन आत्मवादी दर्शन हो र यस दर्शनले आध्यात्मिक आधार प्रदान गरेको र रूसोको समानता, स्वतन्त्रता र भ्रातृतामा आधारित मानवतावादले सामाजिक धरातल समेत दिएको ठानिन्छ । स्वच्छन्दतावादको दार्शनिक धरातल विविध दर्शनबाट प्रभाव र प्रेरणा लिएर निर्माण भएको देखिन्छ । स्वच्छन्दतावादका प्रथम प्रयोगता कसैले प्लेटोलाई, कसैले जर्मन महाकवि गेटेलाई मानेको देखिन्छ ।^{६२} यसबाट स्वच्छन्दतावादमा विभिन्न दार्शनिकहरूका दर्शनको छाप परेको कुरा प्रष्ट हुन्छ । वैयक्तिकता प्रकृतिसौन्दर्य तथा कल्पनाका विषयमा कान्ट, हेगेल, रूसो कलरिज आदिद्वारा प्रतिपादित मूल्य एवम् मान्यताहरूलाई स्वच्छन्दतावादले सैद्धान्तिक अवधारणाका रूपमा ग्रहण गरेको पाइन्छ । गेटेको रङ्ग सिद्धान्त प्रकृतिको त्यही संरचनात्मक दृष्टिकोणबाट स्थापित भएको छ । उनको फाउस्टको दोस्रो भागका अन्तिम पङ्क्तिहरूमा पूरा कथाको छाप प्रकटिएकोले वैयक्तिकताको स्पष्ट चित्रण भएको पाइन्छ ।^{६३} यस क्रममा आत्मवादी सौन्दर्यवादी तथा रहस्यवादी जर्मन दार्शनिक इमान्युअल कान्टको चिन्तनबाट स्वच्छन्दतावाद प्रभावित रहेको पाइन्छ । कान्टले मनको जडत्वको खण्डन गरेर मनको सक्रियताको स्थापनाद्वारा कलात्मक चेतनाको र काल्पनिक मानव सौन्दर्यको प्रतिष्ठा गरेका छन् । उनले कल्पनालाई आत्माको उपज ठान्दै यसलाई निर्माणशील र पुनर्निर्माणशील गरी दुई भागमा बाँडेका छन् जसबाट कलरिज पनि

६२ वासुदेव त्रिपाठी, पूर्ववत्, पृ.३९ ।

६३ ऐजन्, पूर्ववत् पृ.२६ ।

प्रभावित छन् ।^{६४} हेगेलको आदर्श तथा सौन्दर्य सम्बन्धी चिन्तनबाट पनि स्वच्छन्दतावाद प्रेरित रहेको देखिन्छ । हेगेल बुद्धिवादी थिए उनले सौन्दर्यलाई पनि विचारका रूपमा ग्रहण गरेका छन् ।^{६५} उनको द्वन्द्व मान्यता द्वन्द्व विरोधी शक्तिका बीचमा नभई समान शक्तिका बीचमा हुन्छ भन्ने छ र हेगेलका मतमा पदार्थभन्दा चेतनालाई महत्त्वपूर्ण मानेर परम सत्यलाई स्वीकार्य मानिएको छ । उनको मान्यताबाट स्वच्छन्दतावादमा आस्तिकता र आत्मिक आदर्शलाई स्थापना गरेको देखिन्छ । यसपछि स्वच्छन्दतावादी चिन्तकहरू कल्पनामा डुबुल्की मादैं आदर्श निर्माणतर्फ अग्रसर हुँदै उनीहरू भाषा शैलीमा रहस्यमय र भावुकता अनुशरण गर्न पुगेका देखिन्छन् ।

शिलर कान्टवादी बौद्धिक प्रतिभा मान्न सकिन्छ । उनका दृष्टिले सौन्दर्य वस्तुगत र आत्मगत दुवै हो किनभने दुवै प्रकारको अनुभव सौन्दर्यबाट प्राप्त हुन्छ । शिलर नयाँ (रोमान्टिक) कवितालाई भावुक र पुरानो (क्लासिक) कवितालाई सहज ठान्दछन् ।^{६६} त्यस्तै नोवालिस कवितालाई आत्माको अभिव्यक्ति ठान्छन्, उनका दृष्टिमा आन्तरिक संसारको अभिव्यञ्जना कला भएकाले विज्ञान कविताको परम शत्रु हो ।^{६७} स्वच्छन्दतावादको विकासमा नोवालिसको भूमिका रहेको छ ।

अमेरिकी स्वतन्त्र संग्राम र फ्रान्सेली राज्य क्रान्तिपछि स्वच्छन्दतावादको अभि महत्त्व पाएको देखिन्छ । रूसोको प्रकृतितर्फ फर्क भन्ने विचार स्वच्छन्दतावादको महत्त्वपूर्ण दार्शनिक आधारको स्तम्भ हो, सामाजिक विकृति र विसङ्गतिपूर्ण जीवनबाट मुक्त हुन प्रकृतिको आश्रयमा जानुपर्छ भन्ने चिन्तन रहेको छ ।

उल्लिखित दर्शनका अलावा स्वच्छन्दतावादका अन्य दार्शनिक आधारहरूमा हर्डरको संरचनात्मक इतिहास सिद्धान्त चौस्सको रङ्गमञ्चको अवधारणा तथा साफ्ट्सबरीको प्रतिभा सिद्धान्त रहेका छन् ।

---

६४ वासुदेव त्रिपाठी, पाश्चात्य सैद्धान्तिक परम्परा - एक (ललितपुर : साभा प्रकाशन), पृ.१६८ ।

६५ ऐजन, पृ.१७३ ।

६६ ऐजन, पृ.१७० ।

६७ ऐजन, पृ.१७२ ।

३.५ स्वच्छन्दताको विकास

सोह्रौं शताब्दीको अन्त्य र सत्रौं शताब्दीको सुरूको समयावधिमा पुनर्जागरण युगमा बेलायतमा र स्पेनमा स्वच्छन्दतावादी प्रवाह सल्बलाएको हो जसलाई पूर्व स्वच्छन्दतावाद भनिन्छ । तर सत्रौं शताब्दी र अठारौं शताब्दीमा नवपरिष्कारवादले पुनः यो प्रभाव गुम गयो पछि १९ औं शताब्दीमा स्वच्छन्दतावादले प्रभाव जमायो । स्वच्छन्दतावाद नवमान्यताका रूपमा नवशास्त्रीयतावाद पश्चात र यथार्थवादभन्दा अगाडि प्रारम्भ भएको हो । यसको विकास र विस्तारमा पूर्व पृष्ठभूमिको रूपमा कसैले प्लेटोलाई र कसैले जर्मन महाकवि गेटेलाई मानेका छन् ।^{६८} प्लेटोको आत्मवादी एवम् रहस्यवादी मान्यताबाट स्वच्छन्दतावाद प्रेरित रहेको देखिन्छ । कविद्वारा सिर्जित साहित्यले मानव मनमा उराल्ने बराल्ने गर्छ र मान्छेलाई अनैतिक पथभ्रष्ट बनाउँछ त्यसकारण सत् साहित्य र सत् साहित्यकार कविलाई मात्र आदर्श गणराज्यमा स्वागत गर्नुपर्छ भन्ने चिन्तन प्लेटोको रहेको छ । यसपछि लनजाइनसको उदात्ताको सिद्धान्त, दाँतेको विद्रोही चेतना, रूसाको समानता, स्वतन्त्रता भ्रातृत्व सम्बन्धी नाराले स्वतन्त्रता तथा मुक्तिको बाटो देखाई कविहरूलाई सिर्जनात्मक स्वतन्त्रताको अग्रसरतामा विकासको बाटो प्रदान गर्‍यो । त्यस्तै सिडनीको सौन्दर्य चेतनाबाट प्रभाव ग्रहण गरी स्वच्छन्दतावादको विकास हुँदै आएको देखिन्छ । अन्य समयको अन्तरालमा विभिन्न विद्वान, दार्शनिकहरूको मान्यता तथा दर्शन सिद्धान्तले समेत स्वच्छन्दतावादलाई अगाडि बढाएको पाइन्छ ।

युरोपेली देशहरूमा स्वच्छन्दतावादी आन्दोलनको सर्वप्रथम थालनी जर्मनीमा सन् १७७० तिर भएको मानिन्छ ।^{६९} सौन्दर्यवादी चिन्तक लेसिङ तथा पुनरूत्थानवाद विरोधी कवि हर्डरले पुनरूत्थानवादमाथि आक्रमण गर्दै यसको थालनी गरेको ठान्छ ।^{७०} जर्मनेली स्वच्छन्दतावादी आन्दोलनको प्रथम चरणमा क्लिङगरको आँधी र तनाव (Strom and stress) नाटकलाई लिइन्छ ।^{७१} गेटे शिल्पका दृष्टिले परिष्कारवादी भए पनि भावका दृष्टिले स्वच्छन्दतावादी रहेको पाइन्छ ।

६८ वासेदव त्रिपाठी, भाग २, पूर्ववत्, पृ.३९ ।

६९ मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ.२८३ ।

७० ऐजन ।

७१ ऐजन ।

उनको आँधी र 'चाप' आन्दोलनले स्वच्छन्दतावादको विकासमा ठूलो योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ । त्यसपछि, स्लेगल र अगस्ट स्लेगलले यस मान्यतालाई प्रचारप्रसार गर्दै विकास र विस्तार गरेका देखिन्छन् ।

स्वच्छन्दतावाद सम्बन्धी चर्चा बेलायतमा सत्रौँ अठारौँ शताब्दीदेखि चले तापनि नयाँ साहित्यिक मान्यताका रूपमा यसको विकास उन्नाइसौँ शताब्दीको प्रारम्भमा भएको हो ।^{७२} वर्डस्वर्थ र क्लरिजको लिरिकल ब्यालेड्सको प्रकाशनपछि, बेलायतमा स्वच्छन्दतावाद पूर्ण रूपमा स्थापित भएको हो । बेलायती धर्तीका कवि नामले परिचित विलियम वर्डस्वर्थले अन्तर्ज्ञानमा आधारित सत्य मानेको छन् र यसको मूल तत्त्व भाव हो भनेको पाइन्छ । क्लरिजले साहित्यलाई रहस्यमय आत्मिक ढङ्गबाट विश्लेषण गरेका छन् । उनले कल्पना सिद्धान्तमा आत्मपरक भाव र सौन्दर्यलाई महत्त्वपूर्ण रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन् ।

अमेरिकामा गृहयुद्धको समाप्तिपछि, स्वच्छन्दतावादले विस्तार हुने अवसर पाएको देखिन्छ । अमेरिकामा स्वच्छन्दतावादीको समयवधिलाई अलौकिकतावादी युगको संज्ञा पनि दिइएको छ । फ्रान्समा स्वच्छन्दतावादको प्रारम्भ नेपोलियनको पतनपछि, सन् १८२० भन्दा निकै पछि, मात्र भएको देखिन्छ । भिक्टर ह्युगोको Cromwell (१८२७) को भूमिकाबाट स्वच्छन्दतावादी मान्यता पराकाष्ठामा पुगेको मानिन्छ ।^{७३}

स्वच्छन्दतावाद जर्मन बेलायत र फ्रान्सपछि, युरोपभरि नै फैलियो र भारतमा छायाँवादी कवि रवीन्द्रनाथ ठाकुरले चर्चा र विस्तार गरे त्यसपछि, नेपालमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले वि.स.१९९२ मा भित्र्याएका हुन् ।

३.६ साहित्यमा प्रयोग

वैदिक संस्कृत साहित्यमा सैद्धान्तिक बाहुल्य सचेतना नभए पनि स्वच्छन्दतावादी मान्यताको सीमित प्रयोग भएको देखिन्छ । ऋग्वेदमा देवतालाई जपिने प्रार्थनाहरू ज्यादै सुन्दर

---

७२ ऐजन ।

७३ ऐजन, पृ. २८४ ।

भावनाहरू अभिव्यक्त छन् । ऋग्वेदमा देवताका प्रार्थनाहरू बढी भावुक छन् जसले कोमल हृदयको तरल अनुभूतिको सङ्केत गर्छन समपर्ण, प्रशंसा, स्तुति ईश्वरीय चेतनाको अभिव्यक्तिमा कल्पना, प्रेममय अनुभूति, ऋग्वेदमा पाइने हुनाले यसलाई स्वच्छन्दतावादको प्राथमिक स्रोतको रूपमा लिइन्छ ।^{७४} ऋग्वेदपछिका आख्यान ग्रन्थ, पुराण, उपनिषदहरूमा पनि स्वच्छन्दतावादका विशेषताहरू रहेका छन् । व्यास रचित महाभारत वाल्मीकिको रामायण जस्ता बहृत्तर महाकाव्यमा, प्रकृतिको आत्मपरक वर्णन, युद्ध र साहस वीरताको चित्रण, मानवतावादी सन्देश, मानवीय सौन्दर्यको वर्णन, स्वैरकाल्पनिकताको प्रयोग जस्ता स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिहरू रहेको देखिन्छ । यी काव्यहरूमा राजदरबार नागरिक जीवन, समाज संस्कार संस्कृति, वन, पर्वत, नदी, समुद्र ऋतु आदि वर्णनमा आत्मपरक काल्पनिक अनुभूतिहरूको प्रयोग गरिएको छ ।^{७५}

पौराणिक संस्कृत साहित्यमा रामायण र महाभारतपछि अश्वघोष कालिदास, भारवि, श्रीहर्ष मुद्रक, श्रीहर्ष, सुबन्धु, बाण भट्ट आदि महाकाव्य नाटक र गद्याख्यानहरूमा पनि प्रकृतिप्रेम, रहस्यात्मकता काल्पनिकता, आत्मपरकता जस्ता स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिहरू रहेको पाइन्छ । प्राचीन ग्रीसेली साहित्यमा स्वच्छन्दतावादी विशेषताहरू रहेको पाइन्छ । होमरका इलियड, ओडेसी महाकाव्यमा प्रकृति वर्णन साहस, युद्ध कौशलताको अतिरञ्जित वर्णन, प्रणय प्रेम विद्रोह तथा आस्तिकता जस्ता प्रवृत्तिहरू प्रस्तुत भएको पाइन्छ । प्राचीन ग्रीसेली साहित्य कृति कृतिकार पछि प्राचीन रोमेली साहित्यमा समेत स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिहरू रहेको पाइन्छ । प्राचीन रोमेली महाकवि भर्जिलको एक्लगस, जर्जिक्स र एनिअड कृतिहरूका स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिहरू पाइन्छ । यी कृतिमा उनले प्रकृतिको चित्रण, ऋतु परिवर्तनको वर्णन, युद्धको वर्णन, प्रेम गाथाको प्रस्तुति, मानवतावादी जीवनदृष्टि जस्ता प्रवृत्तिहरू प्रस्तुत गरेका छन् ।

मध्ययुगमा आएर स्वच्छन्दतावादको प्रयोग असचेत रूपमा भएको पाइन्छ । यस समयमा दाँतेले नयाँ जीवन र स्वर्गीय सुखान्त महाकाव्यमा प्रकृति चित्रण सौन्दर्य, आस्तिकता, काल्पनिकता, आत्मपरकता जस्ता स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिहरू प्रयोग गरेका छन् ।

^{७४} गोपीकृष्ण शर्मा, संस्कृत साहित्यको रूपरेखा, तृतीय सं. (काठमाडौं : अभिनव प्रकाशन २०५३), पृ.१७ ।

^{७५} ऐजन ।

पुनर्जागरण कालमा शास्त्रीयतावादका विरोधमा लेखिएका निबन्धहरू मार्फत स्वच्छन्दतावाद देखा पर्न गयो । सेक्सपियरका नाटकहरूमा कल्पना, रहस्य, प्रकृति चित्रण, सौन्दर्य, आत्मपरकता जस्ता स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति पाइन्छ । यसपछि ज्याँ ज्याक रूसोको कन्फेसन्सलाई स्वच्छन्दतावादको बीज कृति मानिएको छ ।^{७६} सन् १९९८ मा वर्डस्वर्थ र कलरिजको 'लिरिकल ब्यालेड' प्रकाशनसँगै रूढिवादी प्रवृत्तिका विरुद्ध नवीन प्रवृत्तिका रूपमा स्वच्छन्दतावादको उदय भयो । लिरिकल ब्यालेड्सको दोस्रो संस्करण सन् १८०० मा प्रकाशन भएको भूमिकालाई स्वच्छन्दतावादको घोषणा पत्र मानिन्छ ।^{७७} यसपछि स्वच्छन्दतावादले युरोप अमेरिका, अफ्रिका, एसियाका प्रायः सबै देशहरूमा विकास र विस्तार हुँदै साहित्यमा सृजनात्मक प्रयोग भएको पाइन्छ ।

३.७ स्वच्छन्दतावादको सैद्धान्तिक मान्यता

परिष्कारवाद र नव परिष्कारवादका कठोर नियम यान्त्रिकताका विरुद्ध स्वच्छन्दतावाद खडा हुन पुग्दा परम्परावादी रूढ मूल्य र मान्यता भत्किएर स्वच्छन्दतावाद प्रारम्भ भएको हो । मान्छेलाई समाज र नियमले बन्धनमा राखे भैं साहित्यमा परिष्कारवादले नियन्त्रण गरिरहेको थियो । त्यस्तै राजनीतिक क्रान्ति, दर्शन बुद्धिजीवीको चेतना जस्ता मान्यताहरूलाई आत्मसात गर्दै स्वच्छन्दतावादले आफ्नो पृथक् पहिचान निर्माण गर्दै गएको देखिन्छ । यसले वस्तुतयाको साटो आत्मपरकता, चेतन र विवेकको नियन्त्रणको साटो अवचेतन प्राप्त स्वतः स्वफूर्त प्रवाहतर्फ अग्रसर, बौद्धिकताको साटो हार्दिकतातर्फ अनि सचेत शिल्पको परिष्कार परिमार्जनको साटो स्वच्छन्द, मुक्त अभिव्यक्तितर्फ ज्यादा एकोहोरो देखापर्छ ।^{७८}

कल्पनाको केन्द्रीयताभिन्न आत्मभिव्यक्तिमूलक तथा प्रकृति र प्राकृतिक संस्कार एवं सभ्यताप्रति अभिमुख मानवीय प्रकृतिमा स्वभाव वा अवचेतन आवेगको भावसत्य र स्वतः स्फूर्त रूप प्राप्ति नै रोमान्टिकधाराको वैशिष्ट हो ।^{७९} यसका वैयक्तिक, काल्पनिकता, प्रकृति प्रेम

७६ कुमार बहादुर जोशी, पाश्चात्य साहित्यका प्रमुखवाद चौथो सं. (ललितपुर : साभा प्रकाशन २०५७), पृ.१९ ।

७७ मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत् पृ.२८३ ।

७८ ईश्वर कुमार श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ.१७६ ।

७९ वासुदेव त्रिपाठी, भाग २, पूर्ववत्, पृ.४० ।

सौन्दर्यात्मकता, रहस्यात्मकता तथा मावनतावाद जस्ता वैशिष्ट्यले गर्दा अन्य वाद वा साहित्यिक धाराभन्दा छुट्टै पहिचान निर्माण गरेको पाइन्छ । यसका विशेषता वा सैद्धान्तिक मान्यताहरू निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ ।

३.७.१ वैयक्तिकता

वैयक्तिकता स्वच्छन्दतावादको महत्त्वपूर्ण विशेषता हो । यसले स्वयम् व्यक्ति मनको अभिव्यञ्जना गर्ने हुँदा काव्य चिन्तनको दृष्टि सामाजिक नभएर व्यक्तिवादी हुन्छ । स्वच्छन्दतावादीहरू निजी, रूचि, व्यक्तिवादी दृष्टि तथा स्वकीय भावना र आत्म पक्षलाई बढी महत्त्व दिन्छन् ।^{५०}

स्वच्छन्दतावादी कृतिमा स्रष्टा स्वयम्का भावना अनुभूति एवम् निजी दृष्टिकोणको प्रबलता रहेको पाइन्छ । वैयक्तिक भावनाकै कारण स्वच्छन्दतावादी साहित्य वस्तुगतताको साटो आत्मपरकतातर्फ र चेतन र विवेकको नियन्त्रणको साटो अवचेतन प्रवाहतर्फ बौद्धिकताको साटो हार्दिकतातर्फ र सचेत शिल्पको साटो स्वच्छन्द अभिव्यक्ति प्रणालीतर्फ अग्रसर रहेको छ । स्वच्छन्दतावादीहरू वैयक्तिकताको आत्माको खोजी प्रकृतिको दृश्यसँग सम्बद्ध छ । उनीहरूको दृष्टिमा स्वतः स्फूर्त बाह्य प्रकटीकरण नै साहित्य भएकोले स्वच्छन्दतावादी साहित्यमा विवेक र बुद्धिको भन्दा स्रष्टाको वैयक्तिक भावुकता हार्दिकताको बाहुल्यता पाइएको हुन्छ । स्वतः स्फूर्त आत्मानुभूतिको सहज स्वभाविक बाह्य प्रकटीकरण नै साहित्य भएकोले स्वच्छन्दतावादी साहित्यमा विवेक र बुद्धिभन्दा कविको वैयक्तिक भावुकताको अभिव्यक्तिले प्रधानता पाएको हुन्छ ।^{५१} स्वच्छन्दतावादीहरूको अभिष्ट नै कृतिमा आफ्नो निजी इच्छा, आकाङ्क्षा, पीडा, व्यथा, वेदना, निराशा आदि व्यक्त गर्नु रहेको छ ।

३.७.२ काल्पनिकता

---

८० मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ.२८५ ।

८१ ईश्वर कुमार श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ.१७६ ।

काल्पनिकता स्वच्छन्दतावादको महत्त्वपूर्ण प्रवृत्ति हो । स्वच्छन्दतावादीहरू कल्पनालाई प्रेरक तत्त्वका रूपमा स्वीकार्दछन् । उनीहरू यसलाई दैवी शक्तिका रूपमा स्वीकार्दै मानव-मस्तिष्कको श्रेष्ठतम प्रक्रिया ठान्दछन् । कल्पनाकै प्रधानताको कारणले स्वच्छन्दतावादीहरू कठोर एवम् यान्त्रिक यथार्थ जीवन-जगतबाट पृथक् रहेर मनोरम काल्पनिक जगत्मा रमाउन चाहन्छन् ।^{५२} कल्पनालाई शब्दबद्ध गर्नुलाई नै स्वच्छन्दतावादीहरू कविता ठान्दछन् यिनीहरू बाह्य र यथार्थ वस्तुका अपेक्षा आन्तरिक र कल्पित तथा कल्पना सिर्जित विषयवस्तुतर्फ बढी आकृष्ट हुन्छन् । इन्द्रियको अद्भूत जगतमा डुब्दै यिनीहरू सूक्ष्माति सूक्ष्म भावलाई पत्रे सुन्दर ढङ्गमा व्यक्त गर्छन् । कल्पनाको प्रधानताका कारण नै स्वच्छन्दतावादमा आध्यात्मिक कोण समेत देख्छन् ।^{५३}

कल्पनाको सहायताले अलौकिक अमूर्त वा अदृश्य संसारको स्थापना गर्नका साथै मनलाई प्रकृतिमा आरोप गर्न सक्छ भन्ने विचार वर्डस्वर्थले गरेका पाइन्छ । नदेखेको घटनालाई पनि देखे जस्तै बनाउन कल्पना सक्षम रहने उनको मत रहेको छ ।

३.७.३ प्रकृति चित्रण

प्रकृतिप्रेम स्वच्छन्दतावादको अर्को मान्यता रहेको छ । स्वच्छन्दतावादी लेखकहरू रूसोको प्रकृतितिर फर्क भन्ने चिन्तनबाट प्रेरित हुन्छन् । यिनीहरू प्रकृतिको मुक्त काखमा स्वच्छन्दरूपले कल्पनाको सहायताले रमाउँछन् र त्यसैबाट प्रेरित हुन्छन् । उनीहरू प्रकृतिको अभिन्न प्रेमी हुन्छन् र प्रकृतिलाई एक सचेत सत्ताका रूपमा स्वीकार्दै त्यसैमा विश्व आत्माको दर्शन समेत गर्दछन् ।^{५४} स्वच्छन्दतावादी साहित्यकारहरूमा अटुट र अद्भुत प्रकृति प्रेम पाइन्छ । यिनीहरूले कवितामा प्रकृतिलाई ठूलो आधार बनाएको हुन्छ ।^{५५} स्वच्छन्दतावादीहरूको दृष्टिमा प्रकृति नै आनन्दानुभूतिको मूलस्रोत भएकोले उनीहरू यथार्थ वा भौतिक जीवन जगतदेखि टाढा रहेर प्रकृति प्रेमकै सौन्दर्यमा लिप्त हुने गर्दछन् ।

५२ ऐजन, पृ.१७२ ।

५३ मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ.२८६ ।

५४ ईश्वर कुमार श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ.१७७ ।

५५ मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् पूर्ववत्, पृ.२८७ ।

३.७.४ सौन्दर्यात्मकता

सौन्दर्यात्मकता स्वच्छन्दतावादको महत्त्वपूर्ण प्रवृत्ति हो । स्वच्छन्दतावादीहरू सौन्दर्यलाई शाश्वत र चिरन्तनका साथै सर्वोच्च सत्य मान्छन् । यिनीहरू कृतिको अवयवमा सङ्गठन र अनुपात, त्यसमा रङ्ग, क्रान्ति र आकारको आकर्षण तथा समग्रमा मनोरम रूपलाई सौन्दर्य मान्छन् ।^{६६}

स्वच्छन्दतावादी साहित्यमा कल्पनाको प्राचुर्य वा प्रधानताका कारण सौन्दर्यमयी भावना जताततै फिँजिएको हुन्छ किनभने स्वच्छन्दतावादीहरू सम्पूर्ण सृष्टिलाई नै सौन्दर्यमयी ठान्दछन् र प्रकृतिको विस्तृत-व्यापक आयाममा सौन्दर्यमयी चित्रण गर्न पुग्दछन् । उनीहरूको दृष्टिमा सौन्दर्य नै सत्य हो र सत्य भन्नु नै सौन्दर्य हो ।^{६७} परिष्कारवादी साहित्यले आदर्श, यान्त्रिक तत्त्व आदिलाई प्रधानता दिन्छ भने त्यसको विपरीत अद्भूत, कोमल, आकर्षण, आध्यात्मिक रहस्य आदिलाई स्वच्छन्दतावादले प्रधानता दिन्छ । स्वच्छन्दतावादको केन्द्रीय कवि अथवा धर्तीको कवि भनेर परिचित बेलायती वर्डस्वर्थ (१७७०-१८५०) ले सौन्दर्यलाई अविनासी तत्त्व मानी प्रकृतिमा सौन्दर्य जुनसुकै अवस्थामा रहने तथ्य प्रस्तुत गरेका छन् । उनका अनुसार प्रकृति र मानव एक अर्काका परिपूरक हुन् त्यसैले प्रकृति र मानव बीचको सौन्दर्यलाई तुलना गर्छन् । स्वच्छन्दतावादका प्रवर्तक, कल्पना सिद्धान्तका प्रणेता कलरिज (१७७२-१८३४) का अनुसार सौन्दर्यात्मकता भनेको कविको आनन्दमय क्षणमा उत्पन्न हुने भावहरू प्रस्तुतिका साधन मानेका छन् । पसिविसी सेली आकाशका कवि भनेर परिचित छन् सौन्दर्यलाई उनले उच्चतम रहस्यको दर्शन गराउने तत्त्वका रूपमा लिएका छन् । विद्रोही कवि नामले परिचित वाइरनका अनुसार सौन्दर्य भनेको सत्य र शक्तिको रूप हो ।

नेपालका महाकवि देवकोटाका अनुसार सत्य नै सुन्दर हो र सुन्दर नै सत्य हो भन्ने स्वच्छन्दतावादी दार्शनिक विचार आफ्ना कृतिहरूमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

३.७.५ सरलता तथा सहजता

---

६६ ऐजन्, पृ. २८७ ।

६७ ईश्वर कुमार श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. १७७ ।

सरलता तथा सहजता स्वच्छन्दतावादको महत्त्वपूर्ण प्रवृत्ति हो । सरल र प्राकृतिक जीवनको पक्षधर यस वादले सबै प्रकारका आडम्बरहरू बाह्य आलङ्कारिकता, साजसज्जा, छन्दका बन्धन, शास्त्रीयताको अतिशय आग्रह, रूढिपना आदिबाट मुक्त भई सरल, सहज अलङ्कार तथा स्वाभाविक लय अँगाल्ने प्रयत्न गर्छ साथै जनसामान्यका बोलचालको सामान्य भाषामा सहज भावको अभिव्यक्तिलाई महत्त्व दिएको छ । कृत्रिमताका सम्पूर्ण बन्धनहरूबाट फुक्का भई सहज नैसर्गिकतालाई प्रश्रय दिनु स्वच्छन्दतावादीहरूको लक्ष्य हो ।^{८८} यो वाद काव्य साहित्यका वस्तु र शैली दुवैको उन्मुक्त, स्वच्छन्द वा स्वतः स्फूर्त अभिव्यक्ति प्रणालीमा आस्था राख्दछ ।^{८९}

साहित्यको उद्देश्य पाठक समक्ष भाव तथा विचारको सम्प्रेषण हो भने त्यो क्लिष्टतामार्फत नभएर सरलता मार्फत सम्भव छ भन्ने यिनीहरूको मत रहेको छ ।

स्वच्छन्दतावादीहरूले कृत्रिम मर्यादा विवेक र बुद्धिको नियन्त्रणमा रहेको साहित्यिक क्षेत्रलाई स्वच्छन्द, सहज सरल मार्गार्फत उन्मुख गराएका छन् ।

नेपाली साहित्य क्षेत्रमा लेखनाथ पौड्याल, सोमनाथ सिग्देल, बालकृष्ण सम जस्ता कविहरूले अगाडि बढाएका शास्त्रीयताको नियमबद्धता, क्लिष्ट लेखन शैलीलाई कवि देवकोटाको नेपाली साहित्यमा प्रवेश पश्चात सरल र सहज ग्राम्य भाषाशैलीको प्रारम्भ भएको देखिन्छ ।

३.७.६ मानवतावाद

रूसोका समानतावादी, स्वतन्त्र र भ्रातृत्व सम्बन्धी मानवतावादी विचारका प्रभाव स्वरूप स्वच्छन्दतावादमा मानवतावादी दृष्टिकोण विकसित भएको छ र यसले एउटा नयाँ आयाम थपेको छ ।^{९०} रूसोले मानवीय गौरव र गरिमाको प्रतिष्ठा गर्दै मानिसलाई मानिसका रूपमा हेर्ने मान्यता प्रस्तुत गरेपछि त्यसको व्यापक प्रभाव स्वच्छन्दतावादमा परेको छ ।

८८ मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ.२८८ ।

८९ ईश्वरकुमार श्रेष्ठ पूर्ववत्, पृ.१७८ ।

९० मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ.२८९ ।

स्वच्छन्दतावादी रचनाहरूमा पीडित र दुःखीप्रति सहानुभूति र संवेदना व्यक्त गर्दै उनीहरूलाई मानव भन्ने व्यवहार गर्नुपर्ने धारणा व्यक्त गरेको पाइन्छ ।

फ्रान्स हुँदै मानवतावादी दर्शन विशेष गरी जर्मनेली साहित्य, बेलायती साहित्य अमेरिकाली साहित्य र भारतीय साहित्य हुँदै नेपाली साहित्यसम्म आई पुगेको हो । फ्रान्समा रूसो, बाल्टर र दिदरो, जर्मनीमा लेसिङ्ग, गोइथे, कान्ट, हेगेल र १९ औं शताब्दीमा आएर बेलायत तथा अमेरिकामा वर्डस्वर्थ, कलरिज, वाइरन, सेली र जोन किटस्देखि नै मानवतावादी विचारको बृहत् प्रचार भएको पाइन्छ । त्यसपछि बङ्गला महाकवि रवीन्द्रनाथ ठाकुरको नेतृत्वमा भारतमा यस दर्शनले चर्चा पायो, त्यसपछि नेपालमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा बालकृष्ण सम, माधवप्रसाद घिमिरे जस्ता साहित्यकारबाट मानवतावाद स्थापित भई अगाडि बढेको देखिन्छ ।

स्वच्छन्दतावादीहरूले असहाय, पीडित दीनहीन मानिसप्रति सहानुभूति व्यक्त गर्दै उनीहरूलाई सद्भाव र समभावपूर्ण व्यवहार गर्नुपर्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् । यिनीहरू मानव कल्याणका लागि सङ्घर्ष र बलीदानी कार्य गर्न तत्पर हुन्छन् । यिनीहरूले स्वर्गलाई भन्दा धर्तीलाई आत्मिक ठानेका छन् र मानवलाई ईश्वरको प्रतिरूप ठानेका छन् ।

३.७.७ विद्रोहात्मकता

फ्रान्सेली राज्य क्रान्ति सशक्त विद्रोहबाट प्रभावित भएर तथा परिष्कारवादलाई घोर विरोध भएर जन्मेको हुँदा विद्रोहात्मकता स्वच्छन्दतावादको एउटा प्रवृत्ति हो । यसै आधारमा स्वच्छन्दतावादलाई विद्रोहको भावना र स्वतन्त्रताको परिणति भनिन्छ । तत्कालीन युरोपमा भएको राजनीतिक, धार्मिक, पारम्परिक विद्रोहका कारण स्वच्छन्दतावाद एउटा नवीन चिन्तनधाराका रूपमा देखा परेको हो ।^{९१}

वस्तु र शिल्प दुवै पक्षमा साहित्य प्रचलित परम्परागत रूढ मान्यता सिद्धान्तको घोर भर्त्सना गर्दै परम्परामुक्त एवम् स्वच्छन्द रूपमा साहित्य सिर्जना गर्ने स्वच्छन्दतावादीहरू बढी

---

९१ ऐजन, पृ. २८६ ।

एकोहोरिने भएकाले यस वादमा विद्रोही भावना पाइन्छ।^{१२} स्वच्छन्दतावादी पाश्चात्य कविहरू वाइरन र सेलीले आफ्ना कृतिहरूमा विद्रोही प्रवृत्ति अभिव्यक्त गरेका पाइन्छ।

नेपाली स्वच्छन्दतावादी कविहरू गोपालप्रसाद रिमाल, केदारमान व्यथित, अगमसिंह गिरी, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा जस्ता साहित्यकारहरूमा तीव्र विद्रोहात्मक चेत आफ्ना कृतिहरूमा प्रकटीएका देखिन्छन्।

३.७.८ भावुकता

स्वच्छन्दतावादले तर्कभन्दा बढी भावना र आवेगलाई महत्त्व दिन्छन्। तार्किक विचार संसार वैज्ञानिक र अन्वेषणात्मक प्रक्रिया भएकाले स्वच्छन्दतावादले संसार बुझ्ने सहजात तथा तात्कालिक प्रक्रियाका निमित्त भावनात्मकतालाई विशेष प्राथमिकता दिएको छ। व्यक्तिवस्तु प्रकृति, दृश्य आदिलाई हेर्ने स्वच्छन्दतावादी दृष्टिकोण भावुकतापूर्ण हुन्छ।^{१३}

अति भावुकता एवम् कल्पनाका सहायताले अज्ञात, अदृश्य, अविदित र स्वप्निल तत्त्वहरूको प्रस्तुतीतर्फ स्वच्छन्दतावाद एकोहोरिने भएकोले यो वाद एकातिर यथार्थ वा सत्यको प्रतिकूल हुन सक्दछ भने अर्कातिर दुर्वोध्य अस्पष्ट र अनिश्चित पनि हुने सक्ने सम्भावना देखिन्छ।^{१४}

स्वच्छन्दतावादी साहित्यकारहरूले गरेको वर्णन वा चित्रणमा पाठकहरू समेत भावनामा निमग्न भई बग्दछन्। यही भावुकताका कारण स्वच्छन्दतावादी रचनामा वैयक्तिक, आत्मपरक, अतिरञ्जित, काल्पनिकता जस्ता तत्त्वहरूको प्रचुरता भेटिन्छ।

३.७.९ रहस्यात्मकता/आस्तिकता

स्वच्छन्दतावादी साहित्यमा कल्पना, भावना, हृदयको प्राचुर्यता तथा वास्तविक यथार्थ जीवन-जगतबाट पलायन हुने विशेषता मान्यता भएकाले यस वादको जोड अग्रसरता

१२ ईश्वरकुमार श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ.१७७।

१३ मोहनराज शर्मा र खगेन्द्र प्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ.२८७।

१४ ईश्वरकुमार श्रेष्ठ पूर्ववत्, पृ.१८०।

रहस्यवादितातर्फ रहेको देखिन्छ । परिष्कारवादी साहित्यले आदर्श, यान्त्रिक, दैवी, अतिमानवीय आदि तत्त्वलाई प्रधानता दिन्छ भने त्यसका विपरीत प्रवृत्ति अद्भूत, कोमल, आकर्षण, रहस्यमय आदिलाई स्वच्छन्दतावादले प्रश्रय दिन्छ । स्वच्छन्दतावादीहरूले अद्भूततालाई साहित्यको ठूलो शक्ति तुल्याएका छन् ।^{९४} स्वच्छन्दतावादीहरू भौतिक जीवनको यान्त्रिकता, कठोरता विकृति एवम् सतहीपनमा भन्दा रहस्यवादिता, अद्भूतता वा आध्यात्मिकतातर्फ बढी एकोहोरिका हुन्छन् र प्रकृति अनि मनुष्य जीवनका विराट् रहस्यहरूको उद्घाटनतर्फ पनि उन्मुख हुन्छन् ।^{९६}

सांसारिक चक्रको पछि कुनै शक्ति वा सत्ता सञ्चालकका रूपमा रहने भन्दै ईश्वरलाई स्वीकारी त्यसप्रति नतमस्तक हुनु नै आस्तिकता हो । परिष्कारवादी साहित्यले आदर्श, यान्त्रिक तत्त्व आदिलाई प्रश्रय दिन्छ भने त्यसका विपरीत प्रवृत्ति अद्भूत, कोमल, आकर्षक, दैवी अतिमानवीय रहस्य आदिलाई स्वच्छन्दतावादले प्रश्रय दिन्छ ।

३.७.१० अतीतोन्मुखता तथा ग्रामीण समाजप्रति चासो

स्वच्छन्दतावादीहरू अतीतोन्मुख हुने प्रवृत्ति देखाउँछन्, यिनीहरू नियमबद्धता, बौद्धिकता शास्त्रीयता, तार्किकताको परित्याग गरी सहजात वृत्ति, भावुकता तथा स्वप्निलतालाई अँगालेको पाइन्छ ।^{९७} स्वच्छन्दतावादीहरू प्राचीन मध्य युगलाई आदर्शका रूपमा महिमा मान गर्दछन् । उनीहरू प्राचीन पौराणिक ऐतिहासिक सन्दर्भ लिएर वर्तमानमा आधुनिक दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछन् ।

स्वच्छन्दतावादलाई अनागर र यथार्थवादी साहित्यिक अभियान पनि भन्न सकिन्छ र यसलाई यान्त्रिक र औद्योगिक सभ्यताका विरुद्धको आत्मिक आक्रोश तथा ग्रामीण जनजीवनप्रतिको चासो ठान्न सकिन्छ ।^{९८} स्वच्छन्दतावादी साहित्यकारहरू सर्वसाधारणका

९५ ऐजन, पृ.१७८ ।

९६ ऐजन, पृ.१७९ ।

९७ मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ. २८८ ।

९८ बासुदेव त्रिपाठी, पूर्ववत् पृ. ४० ।

जनबोलीलाई साथै रहनसहन, संस्कार संस्कृति, परिवेशलाई मन पराउने हुनाले ग्रामीण समाजको विविध पक्षहरूलाई समेट्दछन् ।

३.७.११ अलङ्कार र प्रतीक

अलङ्कार र प्रतीक स्वच्छन्दतावादी साहित्यकारहरूको कृतिलाई सौन्दर्यमय बनाउने तत्त्वहरू हुन् । भामहले भनेका छन् - “अलङ्काररहित काव्य सौन्दर्यपूर्ण हुँदैन । सौन्दर्य नै काव्यको साध्य हो । अलङ्कारयुक्त काव्य नै सुन्दर हुन्छ ।”^{१९}

प्रतीक भन्नाले वर्तमान सन्दर्भमा कुनै चिजलाई प्रतिनिधित्व गर्ने कुनै कुनै वस्तुलाई जनाउँछ । यिनीहरूले काव्यको गरिमा बढाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । यो दृश्य संसार तथा पदार्थ अदृश्य संसार तथा पदार्थका प्रतीक हुन भन्ने प्रतीकवादी विद्वानहरूको मान्यताबाट प्रेरित प्रोत्साहित स्वच्छन्दतावादी कविहरूले अलङ्कार र प्रतीकको अत्यधिक प्रयोग गरेका पाइन्छ ।

३.८ नेपाली साहित्यमा स्वच्छन्दतावादको प्रयोग

नेपाली साहित्यमा स्वच्छन्दतावादको औपचारिक प्रयोग सर्वप्रथम लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले वि.सं. १९९१ सालमा ‘पूर्णमाको जलधि’ शीर्षकको कवितामार्फत गरेका हुन् । नेपाली कविता विधामा प्रथम प्रयोग भएको स्वच्छन्तावादसँगै आधुनिकताको पनि प्रारम्भ भएको मानिन्छ । प्राथमिककालीन साहित्यमा असचेत रूपमा भएपनि स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिहरू देखा परिसकेको छ । यस कालमा वीर र अक्तिधाराका कविहरू सुवानन्द दास, शक्तिबल्लभ अर्याल, यदुनाथ पोखरेल, वसन्त शर्मा पतञ्जली गजुज्याल, शशीधर, आदिका साहित्यिक कृतिहरूमा शाशक तथा इश्वरप्रति गरिने स्तुतिहरू र वीरहरूप्रति गरिने प्रशंसामा स्वच्छन्द, भावुक रोमाञ्च प्रकृति चित्रण, रहस्यमयता, काल्पनिकता, आध्यात्मिकता मानवतावाद र विद्रोहको स्वर समेत प्रकटिएको पाइन्छ ।

---

१९ मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले, पूर्ववत् पृ.५९ ।

माध्यमिककालीन साहित्यिक कृतिहरूमा शृङ्गारिक पक्षको प्रबलता, प्रणयमूलक वैयक्तिकताका अनुभूति, अतिशय कल्पना, रहस्यमयता, साहस र बहादुरीपनाको प्रयोग जस्ता स्वच्छन्दतावादी वैशिष्ट्य रहेको पाइन्छ । यस कालमा मोतीराम भट्ट, शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल, पहलमानसिंह स्वाँर, जस्ता स्रष्टा कविहरूको योगदान रहेको देखिन्छ । यस कालका आख्यानहरूमा रोमाञ्चक, जादुगरी तथा अलौकिक कल्पना तथा रहस्यको पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।^{१००}

नेपाली साहित्यको प्राथमिक तथा माध्यमिक कालमा असचेत रूपमा स्वच्छन्दतावादको प्रयोग भए तापनि यसको सचेततापूर्ण प्रारम्भ वि.सं. १९९१ मा कवितातर्फ कवि देवकोटाले गरेका हुन् । भावुकता, काल्पनिकता, प्रकृति प्रेम, मानवतावाद, आञ्चलिक चित्रण, सौन्दर्यमूलक भावना प्रवृत्तिहरूलाई अँगाल्दै लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, युद्धप्रसाद मिश्र, गोपालप्रसाद रिमाल, केदारमान व्यथित, हरिभक्त कटुवाल, अगमसिंह गिरी आदि कविहरूको फुटकर कविता देखि खण्डकाव्य महाकाव्य सम्मका काव्यकृतिहरूको सिर्जना गरेका छन् ।^{१०१}

यिनीहरूले समाजमा व्याप्त विकृति विसङ्गतिहरूको विरोध गर्दै स्वतन्त्रता र समानताका लागि क्रान्तिको आह्वान गरेका छन् । यस आधुनिक कालका प्रतिनिधि कृतिहरूमा देवकोटाका मुनामदन, कुञ्जिनी, शाकुन्तल, प्रमिथस, सिद्धिचरण श्रेष्ठका उर्वशी, युद्धप्रसाद मिश्रका चरा, बाढी, गोपालप्रसाद रिमालका आमाको सपना, केदारमान व्यथितका संगम, आवा, माधवप्रसाद घिमिरेका गौरी, राजेश्वरी हरिभक्त कटुवालका सम्झना, यो जिन्दगी खै के जिन्दगी र अगमसिंह गिरीका आत्मव्यथा, रोएको प्रतिबिम्ब आदि रहेका छन् ।

नेपाली साहित्यको गद्य विधा अन्तर्गत आख्यान (कथा र उपन्यास) मा स्वच्छन्दतावादले उच्च सफलता प्राप्त गरेको छ । नेपाली आख्यानमा स्वच्छन्दतावादका प्रथम प्रयोक्त रूपनारायण सिंह हुन् । उनले भ्रमर (१९९३) उपन्यासबाट स्वच्छन्दतावाद स्थापित गरेका हुन् । यसपछि स्वच्छन्दतावाद नेपाली साहित्यमा महत्त्वपूर्ण साहित्यिक धाराको रूपमा देखा परेको हो । नेपाली आख्यानका फाँटमा स्वच्छन्दतावाद अतिशय भावुकता, प्रेम, सौन्दर्य, अद्भूत संयोग,

१०० कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, उपन्यास र नेपाली उपन्यास, (ललितपुर : साझा प्रकाशन, २०५८) पृ. ७८ ।

१०१ मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ. २९३ ।

साहसिक कार्य, काल्पनिकता, आलङ्कारिक भाषा आदि प्रवृत्तिका साथ देखा परेको छ ।^{१०२} यसै प्रवृत्तिलाई अँगाली उपन्यास तथा कथा सिर्जना गर्ने अन्य महत्त्वपूर्ण लेखकहरूमा अच्छा राई 'रसिक' शिवकुमार राई, कृष्णसिंह मोक्तान, रवीन्द्र मोक्तान भवानी भिक्षु आदि देखापर्छन् ।^{१०३}

---

१०२ ऐजन ।

१०३ ऐजन ।

चौथो परिच्छेद

कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त स्वच्छन्दतावादी मान्यता

४.१ पृष्ठभूमि

कुञ्जिनी सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित कल्पना प्रसूत मौलिक खण्डकाव्य हो । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा वि.सं. १९९७ सालतिर स्वास्थ्य सुधारका लागि हावापानी फेर्न आफ्नो मामा ससुराली हालको नुवाकोट जिल्लामा पर्ने भिल्टुड गाउँमा केही समय बस्दा त्यहाँको लोक जीवनबाट प्राप्त अनुभवका आधारमा यस खण्डकाव्य रचना गरेका हुन् । स्वच्छन्दतावादी मान्यताबाट प्रभावित र प्रेरित रहेका कवि देवकोटाले आत्मिक प्रेमको जीवन्तताको आदर्शवादी विचार कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा प्रस्तुत गरेका छन् । 'कुञ्जिनी' खण्डकाव्य पठनबाट विश्लेषणबाट प्राप्त आधा दर्जनभन्दा बढी एक दर्जन जति स्वच्छन्दतावादी मान्यताहरू प्राप्त भएका छन् तिनै स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिहरूको विश्लेषण र मूल्याङ्कन यस चौथो परिच्छेदमा गरिएका छन् ।

४.२ कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा स्वच्छन्दतावादी मान्यताहरू

४.२.१ वैयक्तिकता

कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा वैयक्तिक, आत्मवादी स्वर सशक्त रूपमा प्रस्तुत भएको छ । यस खण्डकाव्यमा देवकोटाले प्रेम सम्बन्धी आत्मवादी दृष्टिकोण नै मुख्य विचारका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

जीवनको ज्योति

परेला मोती

रूनुभन्दा के हुन्छ मीठो

पिरतीको फूलको जीवनमा ? (पृ. ११)

यस श्लोकमा प्रेम सम्बन्धी जीवन दृष्टि कवि देवकोटाले वैयक्तिक भावनात्मक रूपमा गरेका छन् मानिसको जीवन फूल जस्तो सुन्दर र क्षणिक हुन्छ तर पनि प्रेमको संसारमा रूवाइ नै मीठो हुन्छ भन्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् ।

रङ्ग र रोगन फूलछ
वास्नामा बैस फूलछ
पीर्तिको पन्ना जगत्
मगमग भरेर । (पृ. ३)

यस श्लोकमा गोरेले मनका भावना गीतका माध्यमबाट व्यक्त गरेका छन् । यसमा फूलको रङ्गरोगनले मान्छेलाई प्रभाव पारे जस्तै उमेरको प्रभाव मानव जीवनमा परेको हुन्छ । जसरी रङ्गीविरङ्गी फूलको आकर्षणले सबैलाई मोहित बनाउँछ त्यसरी नै फूल जस्तो फुलेको वैशले फूल जस्तै सुगन्धित वासना छरेको हुन्छ भन्ने भाव वैयक्तिक रूपमा कविले प्रस्तुत गरेका छन् ।

कोइली बोल्यो
गुलाफै फूल्यो
पत्तीहरू भार्ने छ हावा,
वास्ना दिलको मर्दैन बैलाई । (पृ. ४)

गोरेले कुञ्जिनीलाई प्रेम सम्बन्धी भावनामय दर्शनको साक्षात्कार व्यक्त गरेको आत्मवादी स्वर कवि देवकोटाले सबैलाई भनेका हुन् । मानव जीवनलाई फूलसँग दाँजी फूल र वैश भरेर गए पनि फूलको वासना र दिलको प्रीति अजर र अमर रहन्छ भन्ने आत्मवादी प्रेम सम्बन्धी दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

भिल्टुड गाउँका निम्नवर्गीय पहाडी युवक गोरे र उच्च वर्गीय ग्रामीण सुन्दरी कुञ्जिनी बीचको आत्मिक प्रेम सम्बन्धमा देखा परेका हर्ष खुसी र पीडा वेदना निरासालाई मार्मिक रूपमा चित्रण प्रस्तुत खण्ड काव्यमा भएको छ । नायक नायिकाको आत्मिक प्रेमको सन्दर्भबाट प्रारम्भ भएको कथानक अगाडि बढ्दै जाँदा ठालूसिंहले गरिब गोरेलाई छोरी माग्नु जाँदा नदिनु पछि कुञ्जिनीलाई कोल्पुनदीका भेलले बगाउन लाग्दा बचाएवापत उसको बहादुरीलाई इनाम स्वरूप छोरी दिने वचन दिनु, तापनि देशको आह्वानअनुसार गोरे जर्मनको धावामा लडाइँ लड्न हिन्दूस्तानतर्फ गएपछि ठालूसिंहले छोरी कुञ्जिनीको बिना मञ्जुरी गजुरी पिँडाका लखन लेप्टेनको छोरो सेतेसित कुरो छिनाउनु यसैबीच बजिरिस्तानमा पठानहरूसँग लड्दा घाइते भएका गोरे अस्पतालमा कुञ्जिनीलाई सम्झदै मर्नु र यता बिहेको दिन कुञ्जिनीले त्रिशुलीमा

प्राण त्यागनु र अन्तमा ठालूसिंह घोर पश्चातापमा परेको देखाइएको छ र गाउँलेहरूले कोल्पुनदीको किनारमा एकजोडी छायाँ अभूपनि देखिन्छ, भन्छन् भनेर समाप्त भएको दुखान्त कथावस्तुमा कवि देवकोटाले हृदयको सच्चा प्रेमजस्तो ठूलो कुरा संसारमा केही अरु छैन र हृदय नबुझिकन देह र भौतिकताका मनसायले गरिने कामकारवाहीले जीवन बर्बाद हुन्छ, भन्ने आत्मवादी तथा आत्मिक प्रेमकेन्द्री स्वच्छन्दतावादी भाव प्रकटिएको छ ।

भौतिक धनसम्पत्तिका धाक धक्कुमै सुखसयल देख्ने बाबु ठालूसिंह र आत्मिक प्रेममै जीवनको सम्पूर्ण आनन्द देख्ने छोरी कुञ्जनीका बीच वैचारिक द्वन्द्वको सृजना गरी यस खण्डकाव्यमा भूतवादी विचारको पश्चातापमय पराजय र आत्मवादी विचारको मृत्यु परान्त पुनर्मिलनात्मक विजय देखाई भौतिकता विमुख आत्मिक प्रेम अमरताको दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।^{१०४}

आख्यान र संरचनापक्ष केही दुर्बल भएपनि तीव्रतर कवित्वले गर्दा यस खण्डकाव्य उच्चतर स्तरको नभएपनि उच्चस्तरीय बनेको छ र यसको कविको स्वच्छन्दतावादी वैयक्तिकतामा आधारित सृजनशक्तिको पुष्टि गरेको छ ।^{१०५}

यस काव्यको कथावस्तुको विन्यास, पात्रीय चरित्राङ्कन र परिवेश चित्रणमा कवि कल्पनाकै सर्वोपरि भूमिका रहेकोले वैयक्तिक दृष्टिकोण सशक्त रूपमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ । कथावस्तुगत घटनाको विकासमा भन्दा पात्रीय मनोवाद, आत्मरञ्जन र आत्म शोक जस्ता मनोभावकै कवितात्मक अभिव्यक्ति गर्ने तर्फ कवि देवकोटा अग्रसर गरेको देखिन्छन् । धनमा सुख देख्नु मूर्खता हो र आत्मिक सुख नै सच्चा सुख हो अनि स्वच्छ आत्मिक प्रेम सर्वत्र स्मरणीय रहन्छ भन्ने स्वच्छन्दतावादी आत्मवादी चेत कुञ्जनी खण्डकाव्यमा प्रस्तुत भएको छ ।

४.२.२ काल्पनिकता

कुञ्जनी खण्डकाव्यमा कल्पनाको प्रचुरता रहेको पाइन्छ । यस खण्डकाव्यमा कथावस्तुको विन्यास, पात्रीय चरित्राङ्कन र परिवेश चित्रणमा कवि कल्पनाकै सर्वोपरि भूमिका

१०४ महादेव अवस्थी, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता, (काठमाडौँ : एकता प्रकाशन, २०६१), पृ. २०८ ।

१०५ कुमारबहादुर जोशी, देवकोटाको कविता कृतिको कालक्रमिक विवेचना, (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६७), पृ. १५१ ।

रहेको छ । यस खण्डकाव्यको मूल स्रोत कल्पना हो, भिल्टुड, कोल्पु नदी, चन्द्रागिरि बजिरिस्तान त्रिशुली नदी जस्ता स्थानगत परिवेश चित्रण भएको र कुञ्जिनी र गोरे बीचको प्रेम सम्बन्ध, निम्न वर्ग र उच्च वर्ग बीचका आर्थिक विषमता, सामाजिक अन्ध कुसंस्कारजन्य परिस्थिति सिर्जना गर्ने ठालूसिंह जस्ता सामन्ती बाबुको हैकमवादी सोचले गर्दा स्वच्छ, पवित्र आत्मिक प्रेम असफल भएको कारुणिक कथानक साथै पात्रहरू र परिवेश बीचको सामजस्यता कवि कल्पनाकै उपज हुन् । अतः यस काव्यमा परिवेशभित्र आएका स्थानहरू पात्रीय चरित्राङ्कन र कथावस्तुको विन्यास कवि देवकोटाले आशु वेगशाली काल्पनिक लेखनगरी प्रणयमूलक उच्चस्तरका कोटीमा उभ्याएका छन् । यस आख्यानका पात्रहरू काल्पनिक हुन् । कथानकका कतिपय सन्दर्भ घटनाहरू अत्यन्त अवास्तविक छन् । मावला गएर फर्कदा कुञ्जिनी त्रिशुलीले बगाउनु र गोरेले बचाउनु, सामन्तवादी सोच भएका ठालूसिंहले पहिला छोरी कुञ्जिनीलाई गोरेले माग्नु जाँदा हप्काएर नदिनु, पछि छोरी कुञ्जिनीको ज्यान त्रिशुली नदीले बगाउँदा गोरेले बचाएपछि खुसी भई छोरी दिनु र गोरे जर्मनको धावामा जानु र सेते नजानु, युद्धमा गोरे पठानको गोली लागि घाइते हुनु र कुञ्जिनीलाई सम्झँदै मर्नु, गोरेको वियोगमा छटपटिरहेको अवस्थामा कुञ्जिनीको विवाह सेतेसँग हुने अवस्थामा कुञ्जिनी त्रिशुलीमा हामफाली प्राण त्याग गर्नु, कथाको अन्त्यमा भिल्टुड गाउँको पीपलमुनि बसेर सबैले यही कथा भन्छन् त्यहाँ राति एक जोडी छायाँ देखिन्छ भन्ने सन्दर्भ (घटना) अवास्तविक तथा काल्पनिक हुन् ।

कुञ्जिनी । मेरी प्यारी । सम्झँ पुजारी ।

आजको दिनलाई खालि

स्वर्गकी अमृत

सम्झेर नजर हाली

हृदय मेरो सधै रून्छ पुकारी

कुञ्जिनी ! मेरी प्यारी ! सम्झँ पुजारी ! (पृ.५)

गोरेले घाँस काटेर फर्कदा कुञ्जिनीलाई हृदयमा सजाएर सुन्दर विम्बका रूपमा मनका भाव, कल्पनालाई स्वर मार्फत गाएको प्रसङ्गमा प्रस्तुत पद्याँस आएको हो । मेरी प्यारी कुञ्जिनी म त उसको पूजारी हुँ भन्ने कल्पना गर्दै गीत गाउँदै घर फर्केको छ । आजको दिनमा

उसलाई स्वर्गकी अप्सरा भैं ठान्दै उसलाई पाउनु भनेको स्वर्गकै अमृत पाए समान हो । भन्ने भाव कवि देवकोटाले सुन्दर ढङ्गले काल्पनिक चित्रण गरेका छन् ।

कोल्पूतीरमा अभै छ रूख हाँगा जसका फूलफुत्पे बन्दछन्,
त्यहाँ राति देखिन्छन्, छाया एक जोडी सबैले भन्दछन् ।

भिल्टुड्ङ्गतिर अभै यो कथा पीपलमनि बसेर भन्दछन् । (पृ.९१)

यसमा गोरे र कुञ्जनीको यस लोकमा नभए पनि परलोकमा मिलन भएको देखाएर आध्यात्मिक आत्मिक प्रेमको सङ्केत गरिएको छ । अहिले पनि भिल्टुड्ङ्ग गाउँको पिपलमुनि बसेर गाउँलेहरूले त्यहाँ राति एक जोडी छायाँ देखिन्छ भनेर कथा भन्छन् । भन्ने काल्पनिकताको वेगलाई आध्यात्मिकतासम्म देवकोटाले पुऱ्याएको देखिन्छ ।

यी सबै परिप्रेक्ष्यमा हेर्दा यस खण्डकाव्यको विषयवस्तुको प्रेरणा स्रोतको रूपमा लोकप्रसिद्ध कथा, इतिहास प्रसिद्ध विश्व घटना र कविकल्पनानै देखा पर्दछ भने यी मध्ये प्रमुख प्रेरणा स्रोत चाहिँ कवि कल्पना नै हो ।^{३१८}

४.२.३ प्रकृतिप्रेम

यस खण्डकाव्यमा घटना र सन्दर्भको स्वाभाविकता र पात्रको सजीवताका निम्ति प्राकृतिक परिवेशको मनमोहक चित्रण गरिएको छ ।^{३१९} वसन्तकालीन कालीन परिवेशको शरदकालीन परिवेश चित्रण, वर्षातको रौद्रपन र शरदकालीन चित्रणमा कारूणिकताको भाव व्यक्त गर्न समेत प्रकृतिको चित्रण भएको छ । कुञ्जनी खण्डकाव्यमा परिवेशको रूपमा चित्रण गरिएको प्रकृति चित्रण लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको वस्तुगत ढङ्गले यथार्थ रूपमा प्रकट नभई आत्मपरक ढङ्गले मनमोहक रूपमा व्यक्त गरेका छन् । प्राकृतिक विम्बका सहायताले नै भावाभिव्यञ्जना गरिएको यस खण्डकाव्यमा विषयवस्तुको समग्र परिवेशलाई प्रथम श्लोकले नै यसरी सङ्केत गरेको छ ।

कोल्पूको कलकल नीरमा

गुलाफ भाँगे तीरमा

१०६ महादेव अवस्थी, पूर्ववत्, पृ. १९६ ।

१०७ ऐजन पृ. २०५ ।

तिनको भोपडी ।

आलु है बखडाको

मोतीभै सेताफूलफूल भर्छन् बर्वरी । (पृ.१)

नेपाली पहाडी जीवन प्राकृतिक शान्ति विद्यमान रहेको छ र त्यहाँको सामाजिक जीवनमा फूल र काँडा दुवैको अस्तित्व पनि रहेको छ भन्ने कुञ्जिनी खण्डकाव्यको विषयवस्तुगत परिवेश प्रकृति चित्रणका माध्यमबाट व्यक्त भएको छ । यसरी खण्डकाव्यको प्रारम्भमा नै प्रकृतिको सुन्दर वातावरणको चित्रण गरिएको छ ।

लङ्गा पारिवाट परी बतास पड्छी आए ।

बादलका चाँदी भुवा सौगात भनी ल्याए ।

भुम्के चरमरङ्गी चङ्गी डोली-डोली धाए

साइ पाटाका फूलका किशती सारा फिल्मिलाए । (पृ.१५)

यस श्लोकमा प्रकृतिको मानवीकरण गर्ने क्रममा कुञ्जिनीले गोरेको प्रेम प्रस्ताव स्वीकार गरेपछि गोरे खुसी भएको क्षणको अभिव्यक्ति हो । पहाडको दरवार पनि झिलमिल भएको, वनपाखाहरू खुसीमा रमाएको र धेरै टाढाबाट पनि परी अप्सरा बतास पड्छी बनेर आएको, बादलका चाँदीका टुक्राहरू कोसेलीका रूपमा ल्याएको महसुस गोरेको छ । यस श्लोकमा आए, ल्याए जस्ता शब्दले मानवीय क्रियाद्वारा प्रकृतिको वर्णन गरेका हुनाले प्रकृतिको मानवीकरण भएको छ । गोरे र कुञ्जिनीमा विपत् स्थितिको वातावरण सिर्जना हुँदा प्रकृति पनि उजाडिएको छ ।

आज भए पहाड काँडा आज वन पहुँलो उदास ।

आज भर्छन् वैरागी पत्ती अड्न नपाइ दिउँले बतासी (पृ.५६)

बाबुको वचनले हृदय विक्षिप्त भएर विष खाएर मरू भै कुञ्जिनीलाई भएको छ । कुञ्जिनीको वेदना उदासिनतामा प्रकृति पनि उजाडिएको छ । कुञ्जिनीको दुःखमा प्रकृति पनि दुःखी भएको छ । आज पहाड काँडा जस्तै भएको छ वन पहुँलो उदास उजाड लाग्दो भएको छ । आज पहुँलिएका पात पनि पतपत बतासले भाउँछे छ । यसरी कुञ्जिनीको उजाडिएको यौवनासँगै प्रकृतिको पनि आफ्नो उजाडिएको रूप प्रस्तुत भएको छ । यस श्लोकमा आएको काँडा, पहुँलो, उदास जस्ता शब्दले प्रकृतिको उजाड वातावरणको चित्रण गरेका छन् ।

यसरी प्रेमकथाको अङ्कुरण भएको प्रारम्भिक चरणमा प्रकृतिको पनि अत्यन्त रमणीय वातावरणको वर्णन भएको छ, भने प्रेम सम्बन्धमा बाधा व्यवधान सिर्जना हुँदा कालो बादल, आँधी हुरी आदिको उपस्थिति देखाएर प्रकृतिको रौद्र स्वरूपलाई चित्रण गरिएको छ । खण्डकाव्यामा ठालूसिंहले छोरी कुञ्जनीलाई गोरेले माग्न जाँदा नदिएको परिवेशको प्रसङ्गमा आएको छ । गोरेले कोल्पुमा बग्दी कुञ्जनीलाई बचाएपछि प्रकृतिको पुनः सुन्दर रूपको चित्रण भएको छ । गोरे जर्मनको धावामा राष्ट्रिय आह्वानमा बजिरिस्तान जाँदा कुञ्जनीमा वेदनामय भावना सिर्जना भएको छ । यस्तो अवस्थामा सारा प्रकृति नै दुःखी भई विरही बनेको चित्रण गरिएको छ । नायक नायिकाको वियोगान्त अन्त्यले प्रकृतिको अत्यन्त करुण चित्रणले समग्र खण्डकाव्य नै कारुणिक बनेको छ । यसमा कुञ्जनी प्रकृतिसित एकाकार गराई प्रकृतिसितै गएर विलिन भएको देखिन्छ । यसरी यस कृतिमा प्रकृतिका शान्त रौद्र करुण भयानक तथा विविध रूपको चित्रण गरिएको छ ।

कृत्रिम बन्धनदेखि मुक्ति दिलाउनुलाई रूसोद्वारा प्रतिपादित प्रकृतितर्फ फर्क अभियानको पृष्ठभूमिमा नै प्रकृतिलाई देवकोटाले काव्यको क्रीडा स्थल बनाएका छन् । उनका कवितामा प्रस्तुत हुने प्रकृति केवल प्रकृति चिनारीका लागि मात्र नभएर माध्यम बन्दै एउटा विशेष सन्देश लिएर आएको हुन्छ । कतिपय ठाउँमा प्रकृति नै मानवीकृत भई युगीन समस्या र सामाजिकताका विविध पक्षहरूलाई संवहन गर्न अग्रसर भएको पाइन्छ । प्रकृतिलाई कतै आलम्बन कतै उद्दीपन विभावका रूपमा उभ्याउने देवकोटाले काल्पनिक क्षमतालाई उच्च प्रदर्शन गरेको पाइन्छ । प्रकृति प्रयोग देवकोटाका कवितामा साध्य नभएर साधनका रूपमा भएको छ ।

४.२.४ सौन्दर्यात्मकता

स्वच्छन्दतावादी साहित्यहरू जीवन र जगत्का मूतै अमूर्त वस्तुलाई इन्द्रियको माध्यमले सौन्दर्यात्मक ढङ्गमा अति महिमागान गर्दछन् । अझ प्रकृतिको सौन्दर्यलाई तनमय र मनमय रूपमा वर्णन गर्दै मन्त्रमुग्ध हुन्छन् ।

जङ्गली बाह्रमासे

मालाली फूलका हाँसे

ढुक्कुर छ सपनामा
कोल्पु किनारा । (पृ. २)

यस श्लोकमा वसन्त ऋतुको आगमनका ढकमक्क फूलहरू फुलिरहेका प्रकृति चित्रण भएको छ । कोल्पुको तीरमा ढुक्कुर चरो घुमिरहेको दृश्यले कविको मनलाई आन्दोलित पारेको छ । भाङ् भाङ्गीहरू लहलहाइरहेका, जुनेली रातको टहटह उज्यालोको कविको मनलाई तरङ्गीत पारेको छ । यसरी यस श्लोकमा जताततै प्राकृतिक सौन्दर्य छचल्किएको छ ।

भाङ् भाङ्गी लहलह
जुनको टहटह
पालुवा चहचह
आकाशमा झल्के थोरै
रातका सितारा । (पृ. २)

यस श्लोकमा पालुवा लेकल्कलाउँदो आँकुराहरू फैलाइरहेका छन् । जताजतै हरियाली छाइरहेको छ । टहटह जून लागिहरूको छ । जसले गर्दा प्राकृतिक वातावरण रमाइलो भएको छ । यस्तो रमाइलो वातावरणले कविको मन तरङ्गीत भएको छ ।

खण्डकाव्यको कथानकको घटना सन्दर्भअनुसार मानव र प्रकृति बीचको तादम्यता प्रस्तुत गर्दै कवि देवकोटाले प्रेमको प्रारम्भिक चरणमा प्रेमको अङ्कुरण भएको अवस्थामा प्रकृतिको अत्यन्त रमणीय वातावरणको चित्रण (वर्णन) गरेका छन् । प्रेम सम्बन्धमा बाधा व्यवधान सिर्जना हुँदा प्रकृतिको भयावह रौद्र रूपको वर्णन गरिएको छ । काव्यको पात्रको चरित्राङ्कनका दृष्टिले कुञ्जिनी शील स्वभाव भएकी सुन्दरी, मायाप्रेमलाई भौतिक रूपमा नभइ आत्मिक रूपमा आत्मसात गर्ने जून भैँँ हँसिलो मुस्कान भएकी युवती हो भने गोरे एक वीर एवं सच्चा प्रेमीको रूपमा प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रका रूपमा देखा पर्छ । गोरेको चरित्रको माध्यमबाट गोरेको सच्चा, इमान्दार, व्यक्तित्व र युद्ध कौशलमा बहादुरीपन कविले आकर्षण ढङ्गमा काव्यमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

कुञ्जिनी खण्डकाव्यको शीर्षक नायिकाप्रधान छ । कुञ्जिनीको वाह्य सौन्दर्यको चित्रणका साथै आन्तरिक सुन्दर हृदयतत्वको चित्रणकै सेरोफेरोमा कथानकले आदि मध्य र अन्त्यको समन्वयन विकास भएको छ । यसरी आख्यानको कथानकलाई चरित्रको माध्यमबाट

विकास गर्ने क्रममा शीर्षक नै नायिकाप्रधान भएकोले कुञ्जनीको सौन्दर्य वर्णन, भावनाको प्रसङ्गमा कवि देवकोटाको स्वच्छन्दतावादी लेखन द्रुतवेगी आशु कवित्व अगाडि बढेको छ ।

पाश्चात्य रोमान्टिक धाराको लिरिकल ब्यालेडस वा गाथा काव्य ढाँचामा यस काव्य कवि देवकोटाले सुन्दर ढङ्गमा रचना गरेका छन् । यसमा २८ वटा भ्याउरे लोक लयले शिष्ट साहित्यिक प्रयोग पहिलो पटक गरिएको उच्चस्तरीय नेपाली गीतिकाव्य (अपेरा) कुञ्जनी नै हो भन्ने निष्कर्ष कुमार बहादुर जोशीले दिएका छन् । उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपक, अर्थान्तरन्यास, दृष्टान्त, व्यतिरेक, अतिशयोक्ति र स्वभावोक्ति जस्ता विविध अर्थाङ्कारहरूको सहज र सुन्दर प्रयोगले काव्य सौन्दर्यमय भाव अभिव्यक्त भएको देखिन्छ । यस काव्यमा वर्ण योजनाका तहमा आन्तरिक अनुप्रासीय र अन्यानुप्रासीय श्रुतिमाधुर्य प्रायः व्याप्त नै रहेको भेटिन्छ । यसमा भाषाशैली सरल, सरस प्रवाहमय प्रसादमय, ओजस्वी पाराको छ ।^{३१६}

४.२.५ सरल तथा सहजता

नेपाली साहित्य क्षेत्रमा लेखनाथ पौड्याल, सोमनाथ सिग्देल, बालकृष्ण सम जस्ता कविहरूले अगाडि बढाएका शास्त्रीयताको नियमबद्धता, क्लिन्ट लेखनशैलीलाई कवि देवकोटाले नेपाली साहित्यमा प्रवेश पश्चात सरल र सहज ग्राम्य भाषाशैलीको प्रारम्भ भएको देखिन्छ । साहित्यको उद्देश्य पाठकसमक्ष विचार सम्प्रेषण हो भने त्यो क्लिन्टता मार्फत नभएर सरलता मार्फत सम्भव छ भन्ने यिनीहरूको मत रहेको छ :

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा नेपाली साहित्यमा स्वच्छन्दतावादीका उन्नायक केन्द्रीय कवि हुन् । उनले कृत्रिम मर्यादा विवेक र बुद्धिको नियन्त्रणमा रहेको साहित्यिक मान्यतालाई स्वच्छन्द सहज सरल मार्गतर्फ उन्मुख गराएका छन् । पूर्णिमाको जलधि (वि.सं.१९९१) कवितामार्फत स्वच्छन्दतावादका सहज र सरल शैली र भाव भिँडेयाए पनि मुनामदन र कुञ्जनी खण्डकाव्य मार्फत अझ विस्तार र निपूर्णता प्राप्त भएको देखिन्छ । कुञ्जनी खण्डकाव्य एक रातमा कवि देवकोटाले रचना गरेका हुन् भन्ने तथ्य प्रस्ट पारेका छन् । आशु लेखनको द्रुत सहज र सरल शैली मार्फत आख्यानको कथानकमा आउने परिवेश ग्रामीण जनजीवन, प्राकृतिक सांस्कृतिक

---

१०८ ऐजन, पृ. २१४ ।

परिवेश जस्ता पक्षहरू सजीव रूपमा कविले लोकलयमा गीति काव्य ढाँचामा चरित्रअनुसारको सामान्य ग्राम्य बोलीचाली, सहज र सरल जीवन शैलीको प्रस्तुति गरेका छन् ।

यस खण्डकाव्यमा नेपाली लोक जीवनमा प्रचलित विविध प्रकारका लोक लयको प्रयोग भएको छ । यो खण्डकाव्य २००९ सालमा काठमाडौँमा मञ्चित हुँदा यसमा प्रयोग गरिएका विविध लोक लयमध्ये अठ्ठाईसवटा भ्याउरे लयको नोटेसन समेत गरिएको थियो भन्ने जानकारी सहित विविध लोक लयको यस्तो शिष्ट साहित्यिक प्रयोग पहिलो पटक गरिएको उच्चस्तरीय नेपाली गीतिकाव्य कुञ्जिनी नै हो भन्ने निष्कर्ष कुमारबहादुरले दिएका छन् । यसमा नौ थरी लोकलय ढाँचाको मात्र प्रयोग भएको पाइन्छ ।

यस खण्डकाव्यका अन्त्यानुप्रासीयता मिलेका र कतै-कतै सहज रूपमा मध्यानुप्रासीयताको पनि सृजना हुन गएको कवितात्मक उद्गारहरूमा नेपाली लोकलयका विविध ढाँचाको श्रुतिमधुर साङ्गीतिक सन्निवेश गरिएको पाइन्छ ।^{१०६} भ्याउरे लोकलय नेपाली जनमानसको जिब्रोमै झुण्डिएको सर्वप्राचीन लोकगाथा काव्यको पछिल्लो परिमार्जित लय भएकोले नेपाली समाजमा सर्वसाधारण मानिसमा समेत प्रिय मानिएको छ ।

यस खण्डकाव्यका भाषा प्रयोग वर्ण योजनाका तहमा आन्तरिक अनुप्रासीय र अन्त्यानुप्रासीय श्रुतिमाधुर्य रहेको छ । देवकोटाले तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दको प्रयोग काव्यमा गरेका छन् भने स्वयं लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा निर्मित देवकोटेली शब्दहरू हीरा जुहारे, चराहाँगे, हिउँगोरा नीलिएका जस्ता शब्दले बोधगम्य र माधुर्य बनाएको छ ।

४.२.६ मानवतावाद

यस खण्डकाव्यमा गोरे र कुञ्जिनीका युवावस्थामा जम्मा एक वर्षका अवधिभिन्न घटेका घटनाहरूको मात्र संयोजन गरिएको छ । गोरे कुञ्जिनी ठालूसिंह जस्ता चरित्रका कार्यव्यापारमा आधारित कुञ्जिनी खण्डकाव्यको कथावस्तुका माध्यमबाट कवि देवकोटाले गोरे र कुञ्जिनी बीचको प्रेम सम्बन्ध ठालूसिंहको हैकमवादी सामन्ती सोच र युद्धको प्रतिकूल अवस्थाले दुःखमय अन्त्य भएको र ठालूसिंह पनि पश्चातापमा पुगेको देखाई बाहिरी धनमा सुख देख्नु मूर्खता हो र आत्मिक सुख नै सच्चा सुख हो भन्ने मानवतावादी उद्देश्य यस काव्यमा रहेको छ ।

---

१०९ ऐजन, पृ. २१२ ।

यस काव्यका नायक गोरे मानवतावादी युवक हो । उसले कुञ्जनीलाई त्रिशुली नदीले मावलाबाट घर फर्कदा बगाउँदा आफ्नो ज्यानको वास्ता नगरी कुञ्जनीलाई बचाउँछ । यसबाट गोरे मानवतावादी पात्र हो भन्ने बुझिन्छ । लडाइँमा आफू घाइते भएर पनि मानवीरलाई बोकेर अस्पताल पुऱ्याउनु जस्ता कार्य मानवतावादी कार्य हो ।

हाम्फाल्यो है ठूलो भेलमा मिमिरे अँधेरीमा ।
कुञ्जनीलाई फेला पाऱ्यो बीच भुँवरीमा ।
पौडी ल्यायो कोल्पुवारि कोल्पुवारितीर,
जहाँ उपर फुटथ्यो डम्म गुलाफ भाँगे भीर । (पृ. २५)

भ्रमकक साँभ्र परिसकेको समयमा भ्रोकिएर बसिरहेको गोरेका कान चिच्चाहटयुक्त स्वर ठोकिन पुग्छ । स्वर सुन्ना साथ गोरे त्रिशुलीमा हाम फाल्छ र पानीको भुँवरीका कुञ्जनीलाई फेला पारी बचाई वारि ल्याउँछ ।

कुञ्जनी धनी भएर पनि गोरे जस्तो गरिबलाई माया गर्छे । उनमा प्रेमको आदर्श रूप भेट्न सकिन्छ । आफ्नो कूलघरान, अभिभावकको खुसी, संस्कार आदेशलाई मञ्जुर भई नचिनेको परपुरुषसँग विवाह गर्नुभन्दा बरू परलोकमा आफ्नो प्रेमीसँग भेट्ने अभिलाषा राख्दै आत्महत्या गर्नु बेस ठानी त्रिशुलीमा विलिन हुने मानवतावादी चरित्रका रूपमा कुञ्जनीलाई लिन सकिन्छ । सिन्धु कुञ्जनीका सानीमा कुञ्जनीलाई सम्झाउने, दुःख पीडामा साथ दिने, कुञ्जनीको बर्बादी जीवनको सम्भावनामा दुःखी बनी सहयोग गर्ने मानवतावादी सोच भएकी सत् पात्र हुन् । उसले भौतिक सम्पत्तिलाई भन्दा आत्मिक प्रेमको समर्थन गरेकी छे ।

यसरी यस खण्डकाव्यमा कथानकमा आएका गोरे कुञ्जनी र सिन्धु जस्ता स्त्री पुरुष चरित्रको भूमिकामा मानवतावादी दृष्टिकोण कवि देवकोटाले प्रस्तुत गरेका छन् भने ठालूसिंहलाई सामन्ती मानवताविहीन चरित्रका रूपमा चित्रण गर्दै अन्त्यमा छोरी कुञ्जनी गुमाएपछि पछुताएको र मानवतावादी बन्न सक्ने सङ्केत समेत प्रस्तुत गरेका छन् । कवि देवकोटाले उद्देश्यका रूपमा मानवतावादलाई भौतिकताविमुख आत्मवादी हार्दिक प्रेमकै अमरता सर्वोपरी ठानेका छन् । सामन्तवादी सोच लिने हैकमवादी प्रवृत्ति भएका अभिभावकले आफ्नो छोरीको इच्छा चाहनाको बेवास्ता गर्दै आफ्नो कूलघरानको हैसियत नाप्ने र अन्यलाई पशु भैं ठान्ने मनोवृत्तिले समाजमा असमानता, विभेदकीकरण जस्ता समस्या उत्पन्न गरेको छ ।

हृदयको प्रेम नै मानिसका निम्ति सर्वोच्च धन हो आत्मिक हार्दिक माया गर्नेलाई ईश्वरले पनि साथ दिन्छ, भन्ने मानवतावादी दृष्टिकोण कवि देवकोटाले अभिव्यक्त गरेका छन् ।

४.२.७ विद्रोहात्मकता

नेपाली खण्डकाव्य परम्परामा प्राथमिक कालका वसन्त शर्माको कृष्ण चरित्र, माध्यमिक कालका मोतीराम भट्टका पिकदूत खण्डकाव्य हुँदै आधुनिक कालका प्रारम्भमा लेखनाथ पौड्यालका बुद्धि विनोद, ऋतु विचार आदिसम्म विकसित हुँदै आएको खण्डकाव्य ढाँचा र यान्त्रिक जडतायुक्त बन्धनलाई लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले कुञ्जनीमा कोष काव्यीय खण्डकाव्य ढाँचालाई पन्छाएर आख्यानान्तरिक स्वच्छन्द स्वरूपलाई जीवन खण्डतर्फ स्थापित गराएका छन् ।

कुञ्जनी खण्डकाव्य एक रातमा लेखेर आशु कवित्व कवि देवकोटाले प्रमाणित गरेका हुन् । यस किसिमको द्रुत वेगशाली लेखन पनि विद्रोह हो । यस काव्य रचना हुनु अगाडि कुनै पनि लेखक कविले यति छोटो समयावधिमा कुनै पनि रचना सिर्जना गरेको देखिँदैन । लिरिकल ब्यालेडसको पाश्चात्य प्रभाव ग्रहण गरी गीतिमय लोक भ्याउरे लयको प्रयोग गरी प्रणयमूलक कथावस्तु प्रकृतिपरक, काल्पनिकता आत्मगत स्वच्छन्द भाव शैलीको प्रवृत्ति यस खण्डकाव्यमा छ । यस काव्यमा सामन्ती संस्कारप्रति व्यङ्ग्य र देशभक्तिको भावना अभिव्यक्ति वीर रसको विशेष अभिव्यक्ति जस्ता सचेतन समेत रहेको पाइन्छ ।

गरिब गोरेलाई आफ्नी छोरी कुञ्जनी दिन्न भन्ने धन मान र कूलधरानको अभिमान गर्ने ठालूसिंह सामन्त चरित्रका र पौरुष र वीरताको परम्पराद्वारा आकर्षित तथा राष्ट्रिय आह्वानमा अन्तर्राष्ट्रिय औपनिवेशिक युद्धमा होमिन बाध्य गोरे यी दुईका बीचको वैषम्य र द्वन्द्व वस्तुतः गाउँका उच्च वर्ग र निम्न वर्ग बीचको वैषम्य र द्वन्द्व हो, कविको यो समाज बोध पनि उनको रोमान्टिक प्रगतिवादी चेतको परिचायक हो ।^{जज्ञ}

भोलि जानुप्यो है ज्यानी । जानुप्यो जर्मनको धावामा

खुकुरी भिरी अगाडि सरी जानुप्यो जर्मनको धावामा । (पृ. ३६)

यस श्लोकमा गोरे राष्ट्रको आह्वानलाई आत्मसात गरी आफ्ना प्रेयसी कुञ्जनीलाई सम्झाउँदै म जाँदैछु युद्ध लड्न खुकुरी भिरेर बहादुरी देखाउन भन्नने सन्दर्भको चित्रण गर्ने

---

११० कुमार बहादुर जोशी, पूर्ववत् पृ. १५३ ।

क्रममा आएको हो । यसमा गोरेले नेपाली वीरता, साहस खुकुरीको माध्यमले शत्रुलाई बध गर्ने विद्रोहीपूर्ण भाव व्यक्त गरेका छन् ।

गोरे उफ्रयो खुकुरी लिई यौटा पठान गिडेर वर्णन,
अर्को पठान कुर्कुच्चा ठोक्यो देखी त्यसको सिंहको गर्जन । (पृ. ७१)

माथिको श्लोक गोरेले राष्ट्र र राष्ट्रियताका निम्ति आफ्नो जीवनलाई चुनौती दिँदै जर्मनको बजिरिस्तानमा पठानसँग लड्दाको एक साहसी र विद्रोहपूर्ण सन्दर्भको चित्रण गर्ने क्रममा आएको छ । यस श्लोकमा गोरेले शत्रुसँग युद्धमा देखाएको बहादुरी र वीरताको वर्णन गरिएको छ ।

४.२.८ भावुकता

कुञ्जिनी खण्डकव्यको कथावस्तुमा चरित्र चित्रणका माध्यमले कवि देवकोटाले पाठक समक्ष नायक नायिकाको दुःखद मृत्युको सन्दर्भ घटनालाई विभिन्न परिस्थिति सिर्जना गरी भावुक वातावरण चित्रण गरेका छन् । आत्मिक माया गर्ने जोडीलाई घर परिवारले स्वीकार नगर्दा गरिवीकै कारण आफूले मन पराएको प्रेमिकासँग विवाह हुन नसक्दा, कर्तव्य पालनाको क्रममा विदेशीनु पर्दा मायालु जोडी छुट्नु पर्दाको दुःखपीडा वेदना मानसपटलमा आवेग संवेगका साथै भावुकताले हृदय भाव विह्वल भएको सन्दर्भ गोरे कुञ्जिनी ठालू सिंह र सिन्धुको कथावस्तुको भूमिकामा सशक्त बनेको छ ।

आज राति गोरे बस्यो कुञ्जिनीको छेउ ।

रात गयो रूँदा रूँदै

मुटु गाँठो हुँदाहुँदै,

सक्ने भए फोऊ हजुर, सक्ने भए फोऊ । (पृ. ३५)

गोरेले कुञ्जिनीलाई त्रिशुली नदीले बगाउँदा ज्यान बचाएपछि ठालूसिंहले कुञ्जिनीलाई विहे गर्न मञ्जुर भएपछि गोरे र कुञ्जिनी खुसी हुन्छन् तर खुसीको क्षण धेरै समय टिक्दैन, गोरे जर्मनको धावामा (लडाइँ) मा जानुपर्छ र यी दुई बीचको हृदयमा भावुकताले छाई नरमाइलो महसुस गरेको छ । गोरे जाने कुराले दुवैलाई दुःखी बनाएको छ । गोरेले कुञ्जिनीलाई लडाइँ सकेर फर्केर आउँछु भनी सम्झाइ बुझाइ गर्दछ तैपनि उसकै आँसुपरेलामा अड्याउँदै कुञ्जिनीलाई हेर्दछ । कुञ्जिनी चाहिँ गोरे जाने पीरले ज्वरो आएको छ । उनीहरूको विछोडको क्षण जति जति नजिकिँदै छ दुवैको मुटु गाँठो परेको छ । दुवै हेराहेर गरी केही बोल्न सकेका छैनन् ।

यसरी दुई आत्मिक प्रेमी जोडीको वियोग कवि देवकोटाले पाठक श्रोतासमक्ष साधारीकरण गरी भावुक बनाएको देखिन्छ । यस खण्डकाव्यमा गोरेले अस्पतालमा कुञ्जिनी कुञ्जिनी भन्दै मर्नु र कुञ्जिनीले सेतेसँग विवाह गर्नुभन्दा बरू आत्महत्या गर्नु बेस ठानी त्रिशुलीमा विलिन हुनु जस्ता कारुणिक कथानकले काव्य नै वियोगान्त बनाई पाठकलाई समेत भावुक दुःखी बनाएको छ । कथानक दुःखान्त हुनुमा चारित्रिक दोष नभएर प्रतिकूल परिस्थिति तथा नियति र संयोगको खेल हो भन्न सकिन्छ ।

४.२.९ आस्तिकता/रहस्यामकता

कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले आत्मिक प्रेमलाई आदर्शवादी दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दै आध्यात्मिक रहस्यात्मतातर्फ अग्रसर गराएका छन् ।

कोल्पुतीरमा अभै छ रूख हाँगा जसका फूलभुप्पे बन्दछन्
त्यहा राति देखिन्छन् छाया एक जोडी बसे सबैले भन्दछन् ।
भिल्टुडितर अभै यो कथा पीपलमनि बसेर भन्दछन् । (पृ.९१)

यस पद्यमा कवि देवकोटाले पूर्वीय वेदान्त दर्शनको ब्रह्म नै सत्य हो, शरीर नासवान छ, आत्मा मर्दैन । स्वर्गलोकमा गोरे र कुञ्जिनीको मिलन भएको देखाएर आध्यात्मिक आत्मिक प्रेमको सङ्केत गरिएको छ । देवकोटाले गोरे र कुञ्जिनीको मिलन परलोकमा भएको रहस्यमय विचार यस खण्डकाव्यमा प्रस्तुत गरेका छन् । अहिले पनि भिल्टुड् गाउँको पीपलमुनि बसेर गाउँलेहरूले त्यहाँ राति एक जोडी छायाँ देखिन्छ भनेर कथा भन्छन् भन्ने रहस्यमयताको वेगलाई आध्यात्मिकतासम्म पुऱ्याएका छन् ।

विहानी सास, शीतको बास लिई उड्ला आँसुको वन
साथै रून फूलको छातीमा ।
बादल जली खरानी होला, विरहले सल्केको जीवन,
बग्न कोल्पू लहरका ताँतमा । (खण्ड १३, श्लोक २ पृ.४१)

यस श्लोकमा गोरे जर्मन गएपछि कुञ्जिनीको मनमा विचित्र भावनाहरू रहस्यमय ढङ्गमा आएको हो । कुञ्जिनीको आँसुरूपी हृदय क्षेत्रलाई शीत र ठण्डीको वनसँग रहस्यमय रूपमा तुलना गराइएको छ । यस श्लोकमा फूलको छातीमा रून, बादल जलेर खरानी हुनु, कुञ्जिनीको जीवन कोल्पु खोलामा खरानी भैँ जलेर नष्ट भई बग्नु जस्ता रहस्यमय भाव व्यक्त भएको छ ।

यस खण्डकाव्यमा कवि देवकोटाले जीवन र जगत्का अनुभव र अनुभूतिलाई पूर्वीय दर्शन तथा स्वच्छन्द वैयक्तिक दृष्टिबाट सूक्ष्म रूपमा कल्पनाको रथ चढी रहस्यमयताको दुवानमा आध्यात्मिकताको दूर/क्षितिज नियाल्न सकेका छन् ।

४.२.१० अतीतोन्मुखता तथा ग्रामीण समाजप्रति चासो

एक रातको बसाईमा रचना गरेको यस खण्डकाव्यमा कवि देवकोटाले विपन्न परिवारका गोरे राउत र सम्पन्न परिवारकी कुञ्जनीका बीचको प्रेम प्रणयमूलक कल्पना मिश्रित आख्यानलाई विषयवस्तु बनाएका छन् । गोरे र कुञ्जनीको प्रेम कथाको मूल प्रवाहमा नेपाली जवानहरूको जर्मनको धावामा जानुपर्ने राष्ट्रिय आह्वान भएको ऐतिहासिक सांस्कृतिक प्रसङ्ग समेत संयोजन भएको कथावस्तु दुःखान्तमा टुङ्गिएको छ । गोरे र कुञ्जनीका प्रेम सम्बन्धमा आएका पीडा र वेदना र जीवनका अनेक घटनाहरू अत्यन्त कारुणिक रहेको साथै यस पीडादायक घटनाले हामीसबैको मानसपटल भावुकताले छुप्याप्यै छोपेको छ ।

बजिरिस्तान अस्पतालमा घाइते गोरे र उनका साथी मानवीरको कुराकानीको क्रममा सम्भकेका शिवरात्री, घोडेजात्रा, फूलपाती, गाईजात्रा जस्ता राष्ट्रिय प्रसङ्गबाट मनोरञ्जन प्रेमी नेपालीहरूका राष्ट्रिय सांस्कृतिक पक्ष कोट्याइएको यस खण्डकाव्यमा कविको ग्रामीण एवम् राष्ट्रिय सांस्कृतिक पक्ष तर्फको उन्मुखता प्रकटिएको पाइन्छ ।^{३३}

कुञ्जनी ग्रामीण सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित कल्पना प्रसूत मौलिक खण्डकाव्य हो । कवि देवकोटा वि.सं. १९९७ सालतिर स्वास्थ्य सुधारका लागि हावापानी फेर्न मामा ससुराली हालको नुवाकोट जिल्लामा पर्ने भिल्डुड गाउँमा केही समय बस्दा त्यहाँको ग्रामीण लोक जीवनबाट प्राप्त अनुभवका आधारमा यस खण्डकाव्य रचना गरेका हुन् । ग्रामीण परिवेशको चित्रण र पात्रहरूको नामाङ्कण समेत ग्रामीण जनमानसमा परिचित सरल र सुबोध नाम शब्द यस खण्डकाव्यमा चयन गरिएको छ । नेपाली गाउँ बेसीमा सामान्य सीधा र सरल गाउँलेहरूले कृषिमा आधारित घाँस काट्ने, गाई भैसी चराउने, जस्ता कार्यहरूको वर्णन समेत यस कृतिमा भएको पाइन्छ । पात्रहरूले संवादको क्रममा बोल्ने वाक्यहरू पात्र अनुरूपको ग्राम्य भाषा सरल र सरस तथा उखान टुक्का साधारण जनमानसले समेत बुझ्ने र प्रयोग गर्ने खालका पाइन्छन् ।

४.२.११ अलङ्कार र प्रतीक

---

१११ ऐजन, पृ. १५४ ।

कवि देवकोटाले कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा अलङ्कार र विम्ब प्रतीकलाई सशक्त रूपमा प्रयोग गरेका छन् । यस काव्यमा प्राकृतिक विम्बहरूको सहज प्रयोग भएको छ । प्रकृतिमके मानवीकरण गर्ने र मानव प्रकृतितादाम्य देखाउने स्वच्छन्दतावादी अलङ्करणका प्रविधिको प्रयोग यस खण्डकाव्यमा प्रभावकारी रूपमा भएको छ ।^{जज्ञद} विभिन्न प्राकृतिक विम्बहरूको सहज प्रयोगका दृष्टिले कुञ्जिनी खण्डकाव्य धनी छ । यसमा नायकका लागि 'भमरो' हुकुर र नायिकाको लागि फूल चखेबी जस्ता प्राकृतिक विम्बहरूको प्रयोग छ, त्यस्तै नेपाली वीर सैनिकलाई बाघ, सिंह र पठानहरूलाई रतन्धो जस्ता विम्बहरू दिई सुन्दर अभिव्यक्ति गरिएको यस खण्डकाव्यमा ठालूसिंहका बोलीमा गालीका रूपमा आएका गोरेजस्ता गरिबका निम्ति तीतेपाती, भीरको बाँदर र भालु जस्ता विम्ब सशक्त रूपमा प्रस्तुत भएको छ ।

गोरे र कुञ्जिनीको गुलाफ जस्तो सुन्दर र आत्मिक प्रेमको सुगन्धयुक्त जीवन गुलाफ भाडका काँडादार सामाजिक परिवेशका भोक्काले गर्दा (हावाले गर्दा गुलाफको पत्ती भैँ) छिट्टै भरेर गए पनि 'गुलाफ बारी' (स्वर्ग) मा उनीहरूको पुनर्मिलन भएको सङ्केतमा टुङ्ग्याइएको यस खण्डकाव्यमा 'गुलाफ' विम्बको कृतिव्यापी भूमिका रहेको स्पष्टै छ ।^{जज्ञघ}

आलङ्कारिक विम्बविधानका दृष्टिले हेर्दा प्रस्तुत खण्डकाव्यमा उपमा, उत्प्रेक्षा रूपक, अर्थान्तरन्यास, दृष्टान्त, व्यतिरेक, अतिशयोक्ति र स्वभावोक्ति जस्ता विविध अर्थालङ्कारहरूको सहज सुन्दर प्रयोग भएको भेटिन्छ ।^{जज्ञद}

(१) उपमा

जुन आखामा हाँसो चम्क्यो
त्यसमा भरे पानी
सुख बिजुली भैँ उड्छ
काला हुन्छन् नानी ! (खण्ड ट, श्लोक २)

(२) रूपक

अप्सरारूपी पीर्तिकी दीप कठै ! यस्ती पहाडकी ज्योति

११२ महादेव अवस्थी, पूर्ववत् पृ. २१४ ।

११३ ऐजन, पूर्ववत्, पृ. २१३ ।

११४ ऐजन ।

कुञ्जिनी यी सुकुमार तनीलाई । (खण्ड ड, श्लोक १२)

(३) उत्प्रेक्षा

मिमिरेमा मूर्ति एउटा मनुष्य भै देखी,
को होला त्यो भनी सोच्यो कुञ्जिनी पो हो कि ! (खण्ड छ, श्लोक ६)

(४) अर्थान्तरन्यास

काचुली फेर्छन सर्पले ज्युदै विषालु हुनाले
नमरी जान्न मानिसको चोला विजोगले छुनाले । (खण्ड घ, श्लोक १)

(५) दृष्टान्त

एक चरो उड्छ एक हिउँद रून्छे आँपकी मञ्जरी
परेवी पनि दिल बुभाई बस्छे गुँड खोज्छे वनचरी । (खण्ड ण, श्लोक ३)

(६) व्यतिरेक

एकै बारको बैसे बहाड एकै बारको चाहाड
गुलाफ नानी ! नलेउ मेरो लाल-लाल भई डाहाड
काँढा हाम्रा भरिसके पीर्ती फूलछ खालि
तिम्रो भन्दा राम्रो सुवास दिउँला अत्तर हाली । (खण्ड ञ, श्लोक ६)

(७) अतिशयोक्ति

श्रीपेज लगाई बल हिमाल
बादल साला वुन
सारा भेडा कुञ्जिनीका
सुनका लिन्छन ऊन । (खण्ड भ, श्लोक २)

(८) स्वभावोक्ति

कालो बादल पश्चिमको
सटकी गर्ज्यो सारा ।
जर्मनको लडाइँ उठयो
पोखन रगतधारा
हजुर जगत तर्साई सारा । (खण्ड ट, श्लोक ४)

यस कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा उपयुक्त अर्थालङ्कारहरूको प्रयोग भएको छन् । यहाँ यी अलङ्कारहरूको आयोजन कृत्रिम रूपमा नभएर सहज र स्वतःस्फूर्त रूपमा गरिएको छ ।

अलङ्कारहरूको सहज प्रयोगले कुञ्जिनी खण्डकाव्यको लय तथा भाव दुवै दृष्टिले जीवन्त बन्न पुगेको छ ।

४.३ निष्कर्ष

समग्रमा कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई स्वच्छन्दतावादी कविका रूपमा स्थापित गराउन कुञ्जिनी खण्डकाव्यको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । यस खण्डकाव्यले पाश्चात्य लिरिकल ब्यालेड्स ढाँचालाई अवलम्बन गरेको छ । भौतिक धनसम्पत्तिमा सुखसयल देख्ने बाबु ठालूसिंह र आत्मिक प्रेममै जीवनको सम्पूर्ण आनन्द देख्ने छोरी कुञ्जिनीका बीच वैचारिक द्वन्द्वको सृजना गरी यस खण्डकाव्यमा भूतवादी विचारको पश्चात्तापमय पराजय र आत्मवादी विचारको मृत्यु परान्त पुनर्मिलनात्मक विजय देखाई भौतिकता विमुख आत्मिक प्रेमको अमरताको दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत गरिएको छ, त्यस्तै बाहिरी धनमा सुख देख्नु मूर्खता हो, आत्मिक सुख नै सच्चा सुख हो र आत्मिक प्रेम सर्वत्र स्मरणीय रहन्छ भन्ने प्रेम सम्बन्धी आत्मवादी विचार प्रस्तुत खण्डकाव्यमा मुख्य रूपमा आएको छ । कवि देवकोटाले स्वच्छन्दतावादी भावधारालाई कुञ्जिनी खण्डकाव्य मार्फत उत्कर्षमा पुऱ्याउनु यस कृतिको प्राप्ति हो ।

पाँचौँ परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ विषयपरिचय

कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा स्वच्छन्दतावाद शीर्षकको यस शोध कार्यलाई पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । यी विभिन्न परिच्छेदमा विश्लेषण गरिएको परिच्छेदहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२ सारांश

प्रस्तुत शोधपत्र स्नातकोत्तर तहको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि लेखिएको कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा स्वच्छन्दतावाद शीर्षकको शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा विषय परिचय, समस्याकथन, शोधको उद्देश्यहरू, पूर्वकार्यको समीक्षा शोधको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता, अध्ययनको क्षेत्र र सीमा सामग्री सङ्कलन विधि, शोधपत्रको रूपरेखा गरी विभिन्न शीर्षकमा शोध परिचयलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

शोधपत्रको दोस्रो परिच्छेदमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको संक्षिप्त परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । कवि देवकोटाको जन्म तथा नामकरण, वंशानुगत पृष्ठभूमि शिक्षा दीक्षा, बाल्यकाल र पारिवारिक वातावरण, सामाजिक-राजनीतिक सक्रियता तथा साहित्यिक व्यक्तित्वका विविध सन्दर्भ र पक्षहरूलाई यस परिच्छेदमा चर्चा गरिएको छ ।

शोध पत्रको तेस्रो परिच्छेदमा स्वच्छन्दतावादको सैद्धान्तिक चर्चा गरिएको छ, यसमा स्वच्छन्दतावादको पृष्ठभूमि, स्वच्छन्दतावादको परिचय, स्वच्छन्दतावादको दार्शनिक धरातल, स्वच्छन्दतावादको विकास, साहित्यमा प्रयोगका सम्बन्धमा चर्चाका साथै स्वच्छन्दतावादको सैद्धान्तिक मान्यताहरू वैयक्तिकता, काल्पनिकता, प्रकृति चित्रण सौन्दर्यात्मकता, सरलता र सहजता, मानवतावाद, विद्रोहात्मकता, भावुकता रहस्यात्मकता, अतीतोन्मुखता, ग्रामीण समाजप्रति चासो अलङ्कार र प्रतीक जस्ता मान्यताहरूको सैद्धान्तिक मान्यताहरूको व्याख्या विवेचना गरिएको छ । त्यस्तै यसै परिच्छेदमा नेपाली साहित्यमा स्वच्छन्दतावादको प्रयोगका विषयमा समेत चर्चा गरिएको छ ।

शोधपत्रको चौथो परिच्छेदमा कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा स्वच्छन्दतावादी मान्यताहरू वैयक्तिकता, काल्पनिकता, प्रकृतिप्रेम, सौन्दर्यत्मकता, सरल तथा सहजता मानवतावाद, विद्रोहात्मकता, भावुकता रहस्यात्मकता, अतीतोन्मुखता/ग्रामीण समाजप्रति चासो र अलङ्कार र प्रतीकका आधारमा तथ्यपूर्ण व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

५.३ निष्कर्ष

वि.सं. १९६६ साल कात्तिक २७ गते शुक्रबार पिता तिलमाधव देवकोटा र माता अमर राज्यलक्ष्मी देवी देवकोटाका कोखबाट साहिँला सुपुत्रको रूपमा काठमाडौँको धोबीधारामा जन्मिएका देवकोटाले पाँच वर्षको उमेरमा अक्षराम्भ गरेका हुन् । उनका पूर्वज दाजु पाध्या बभाडका मन्त्री, लक्ष्मीधर विधाधर कवि र चन्द्रदत्त हजुर बुबा पुराणवाचक पिता पडित थिए । वंशानुगत पृष्ठभूमि तथा घरको साहित्यिक वातावरणले उनलाई साहित्य लेखनमा लाग्न प्रेरणा मिलेको पाइन्छ । उनको प्रथम कविता दश वर्षको उमेरमा लेखेका घनघोर दुःख सागर हो भने वि.सं. २०१६ सालमा मृत्युशयमा छटपटी रहेको अवस्थामा म शून्यमा शून्यसरी शीर्षकको अन्तिम कविता हो ।

आरम्भिक शिक्षादीक्षा घरबाट सुरुभई वि.सं. १९७७ मा दरबार स्कूलबाट औपचारिक शिक्षा प्रारम्भ भएको देवकोटाका योग्यता वी.ए.बी. एल सम्म पुगेर समाप्त भएको देखिन्छ । उनले आफ्नो अध्ययनसँगै साहित्य सिर्जनालाई अधि बढाएको पाइन्छ । देवकोटाले कलेजको अध्ययन सँगै आर्थिक संकट टार्न ट्युसन पढाएको देखिन्छ । उनको पेशाको रूपमा वि.सं. २००२ भाद्र ११ गते भाषानुवाद परिषद्मा नेपाली पुस्तक लेखक तथा वि.सं. २००३ सालमा कलेजमा प्राध्यापन पेशा अपनाएका पाइन्छन् । आर्थिक अभावको चपेटामा देवकोटालाई जीवनभर असाध्यै बढी परेको उपचार समेत राम्रोसँगले हुन नपाएको र अन्त्यमा क्यान्सर उपचारका लागि आर्थिक अभाव भई मृत्यु वि.सं. २०१६ मा भएको देखिन्छ ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको साहित्यिक तथा राजनीतिक सक्रियता संलग्नता जीवनभरि रहेको पाइन्छ । उनी नेपाली साहित्य परिषद्का सभापति, युगवाणी पत्रिकाको सम्पादक, राजनीतिक रूपमा सल्लाहकार परिषद्का सदस्य, विपक्षी दलका नेता त्रिभुवन विश्वविद्यालयको कमिसन, एसियाली लेखक सम्मेलनको नेतृत्वकर्ता डा. के आइ सिंहको प्रधानमन्त्रीत्वमा गठित

मन्त्रिमण्डलमा शिक्षा तथा स्वयत्त मन्त्री भएका हुन् । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले सबैभन्दा बढी साहित्य सिर्जना गरेको क्षेत्र, सफलता प्राप्त गरेको क्षेत्र कविता विधा नै हो । उनको पचास वर्षे जीवन कालमा चार दशक लामो साहित्य यात्रामा कविता तथा निबन्ध विधामा आधुनिकता प्रारम्भ गरे भने समग्र नेपाली साहित्यमा स्वच्छन्दतावादको स्थापना गरेको पाइन्छ । कवि देवकोटाले नेपाली कवितालाई महाकाव्यको स्तर प्रदान गर्दै नेपाली लोकलयलाई काव्यात्मक स्वरूप प्रदान गरेको देखिन्छन् । उनले ६ सय पचास फुटकर कविता, तीनदर्जन खण्डकाव्य र आधा दर्जन महाकाव्य रचना गरी नेपाली साहित्यमा गुणात्मक र संख्यात्मक योगदान पुऱ्याइ ऐतिहासिक कार्य गरेका छन् ।

स्वच्छन्दतावाद नव मान्यताको रूपमा नवशास्त्रीयतावाद पश्चात् र यथार्थवाद अघि युरोपेली साहित्यमा देखा परेको साहित्यिक सिद्धान्त हो । स्वच्छन्दतावादको विकास र विस्तारमा पूर्वपृष्ठभूमिको रूपमा प्लेटो, गेटेलाई मानिएको छ, साथै पुनर्जागरकालीन युरोपमा देखा परेको आमूल सामाजिक परिवर्तनले गर्दा स्वच्छन्दतावादको उद्भव हुन पुगेको देखिन्छ । यसको प्रभाव साहित्यमा परेपछि तत्कालीन शास्त्रीयतावादको परम्परागत मर्यादा, कठोर नियम भन्दा स्वच्छन्द र स्वतन्त्र स्वच्छन्दतावादी मान्यताको स्थापनामा यसले सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ । स्वच्छन्दतावादको परिभाषा हजारौं छन्, यसको अर्थ अनिश्चित रूपमा विद्वानहरूले आफ्नै ढङ्गमा प्रस्तुत गरेपनि सबैले शास्त्रीयताको विपरित मान्यताको रूपमा यसलाई स्वीकार गरेका छन् । नवप्लेटोवाद, कान्ट र हेगेलका आत्मवादी र सौन्दर्य शास्त्र, रूसोको मानवतावादी र प्रकृतिवादी दर्शन लनजाइनसको उदान्तताको सिद्धान्त दाँतेको विद्रोही चेतना, सिडनीको सौन्दर्य चेतना, कलरिजको कल्पना सिद्धान्त जस्ता विभिन्न विद्वान्का दर्शन मान्यताले स्वच्छन्दतावादलाई सैद्धान्तिक धरातल प्रदान गरी अगाडि बढाएको देखिन्छ । स्वच्छन्दतावादको सर्वप्रथम थालनी जर्मनीमा सन् १७७० तिर भएको मानिन्छ । यसको विकास जर्मनीमा लेसिङ हर्डर गेटे, स्लेगल मोरिक जस्ता चिन्तकले बेलायतमा वर्डस्वर्थ कलरिज, सेली किट्स, ब्रान्ते आदि स्रष्टाले र फ्रान्समा भिक्टरह्युगो, जुबेर, स्टेनधाल चिन्तकहरूले तथा रसियामा अलेक्जेन्डर पुस्किन जर्मनटोभ आदि स्रष्टाहरूले गरेको पाइन्छ ।

स्वच्छन्दतावादको वैदिक संस्कृति साहित्यमा सचेततापूर्वक प्रयोग नभए पनि थोरबहुत स्वच्छन्दतावादी मान्यताको सिर्जनात्मक प्रयोग भएको पाइन्छ । पूर्वीय साहित्यमा रामायण र

महाभारत र पाश्चात्य साहित्यमा इलियड र ओडेसी आदि कृतिमा कल्पना, भावुकता, प्रकृति वीरता सहास, सौन्दर्यात्मकता जस्ता स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिहरू प्रस्तुत भएको पाइन्छ ।

स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति प्राचीनकालीन कृतिहरूमा असचेत प्रयोग भए पनि सैद्धान्तिक सचेतताका साथ औपचारिक रूपमा यसको प्रारम्भ सन् १७९८ मा भएको हो ।

स्वच्छन्दतावादी सैद्धान्तिक मान्यताहरूलाई अधिकांश स्वच्छन्दतावादी कृतिहरूमा समान रहेको पाइन्छ । यसका प्रवृत्तिहरूमा वैयक्तिकता, काल्पनिकता, प्रकृति चित्रण, सौन्दर्यात्मकता, भावुकता, मानवतावाद, विद्रोहात्मकता, रहस्यात्मकता सरलता, नैतिकता, निराशावाद, कर्मवाद, अतीतोन्मुखता आदि मुख्य रहेका छन् ।

कुञ्जिनी सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित प्रणयमूलक कल्पना प्रसूत मौलिक खण्डकाव्य हो । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा वि.सं. १९९७ सालतिर स्वास्थ्य सुधारका लागि हावापानी फेर्न आफ्नो मामा ससुराली हालको नुवाकोट जिल्लामा पर्ने भिल्टुङ गाउँमा केही समय बस्दा त्यहाँको लोक जीवनबाट प्राप्त अनुभवको आधारमा यस खण्डकाव्य रचना गरेका छन् । स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिबाट प्रभावित भएका कवि देवकोटाले आत्मिक प्रेमको जीवन्तताको आदर्शवादी विचार कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा प्रेम कथाको अङ्कुरण भएको प्रारम्भिक अवस्थामा प्रकृतिको अत्यन्त रमणीय वातावरणको वर्णन भएको छ, भने प्रेम सम्बन्धमा बाधा व्यवधान सिर्जना हुँदा कालो बादल आँधी हुरी आदिको उपस्थिति देखाएर प्रकृतिको रौद्र स्वरूपलाई चित्रण गरिएको छ । यस काव्यमा प्रकृति चित्रण केवल प्रकृति चिनारीको लागि मात्र नभएर माध्यम बन्दै एउटा विशेष सन्देश लिएर आएको देखिन्छ । यस खण्डकाव्य पाश्चात्य रोमान्टिक धाराको लिरिकल व्यालेड्स गाथा काव्य ढाँचाको सुन्दर रूपमा कवि देवकोटाले प्रस्तुत गरेका छन् ।

कुञ्जिनी खण्डकाव्य एक रातामा लेखेर आशु कवित्व कवि देवकोटाले प्रमाणित गरेका पाइन्छ । यस किसिमको द्रुत वेगाशाली लेखन पनि विद्रोह हो । लिरिकल व्यालेड्सको पाश्चात्य प्रभाव ग्रहण गरी गीतिमय लोक भ्याउरे लयको प्रयोगवादी प्रणयमूलक कथावस्तु, प्रकृतिपरक काल्पनिकता रहस्यात्मक भावशैलीको प्रवृत्ति यस खण्डकाव्यमा छ । यस काव्यमा सामन्ती संस्कारप्रति व्यङ्ग्य, देश भक्तिको भावना मानवतावादी जीवन दृष्टि अभिव्यक्त भएको पाइन्छ ।

नेपाली कविताको इतिहासमा स्वच्छन्दतावादी भावधाराको प्रवर्तन र समुन्नयन लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा भएको हो । वैयक्तिकता, काल्पनिकता, प्रकृतिचित्रण, सौन्दर्यात्मकता, सरलता तथा सहजता, मानवतावाद, विद्रोहात्मकता, भावुकता, रहस्यात्मकता/आध्यात्मिकता, अतीतोन्मुखता/ग्रामीण समाजप्रति चासो र अलङ्कार र प्रतीक जस्ता मान्यता सूक्ष्म रूपमा कृञ्जिनी खण्डकाव्यमा रहेका छन् ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अवस्थी महादेव, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका जीवनी र कृतित्वको अन्तः सम्बन्धको विवेचना, काठमाडौँ : एकता प्रकाशन, २०५८ ।
- ..... लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता, एकता प्रकाशन, २०६१ ।
- जोशी, कुमारबहादुर, पाश्चात्य साहित्यका प्रमुखवाद, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६६ ।
- ..... देवकोटाका कविताकृतिको कालक्रमिक विवेचना, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६७ ।
- ..... महाकवि देवकोटा र उनका महाकाव्य, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६५ ।
- त्रिपाठी, वासुदेव, पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा भाग-१, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६५ ।
- पाण्डे नित्यराज, महाकवि देवकोटा, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६६ ।
- बन्धु, चूडामणि, देवकोटा, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०४७ ।
- बराल, कृष्णहरि र एटम नेत्र, उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६६ ।
- भट्टराई, रमेश, समय सौन्दर्य पर्यावरण र कविता, काठमाडौँ : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन, २०७० ।
- लुइटेल खगेन्द्रप्रसाद, कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास, काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र., २०६० ।
- शर्मा गोपीकृष्ण, संस्कृति साहित्यको रूपरेखा, शब्दार्थ प्रकाशन, २०६८ ।
- शर्मा, ताना, पश्चिमका केही महान् साहित्यकार, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६८ ।
- शर्मा, मोहनराज, समकालीन समालोचना : सिद्धान्त र प्रयोग, काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र., २०५५ ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६१ ।
- ..... शोधविधि, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६८ ।

श्रेष्ठ, ईश्वरकुमार, पूर्वीय एवम् पाश्चात्य साहित्य समालोचनाका प्रमुख मान्यता, वाद र
प्रणाली, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५१ ।
श्रेष्ठ, हरि, अतीतका स्मृति, काठमाडौं : श्रीमती सरिता श्रेष्ठ, २०४६ ।
संग्रौला, डिल्लीराम, भिखारी कविता सङ्ग्रहमा स्वच्छन्दतावाद, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र
त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, २०६५ ।